

Techniky terénního výzkumu

Antropologie se na přelomu 19. století jednoznačně formovala jako empiricky zaměřený obor se svými vlastními metodami. **Metodou** se v sociální a kulturní antropologii rozumí promyšlený postup, jehož cílem je dosáhnout sběru a následného zpracování etnografických dat. **Technika** představuje konkrétní nástroj, jehož prostřednictvím výzkumník cílevědomě získává **etnografická data**, tedy nejrůznější údaje o způsobu života příslušníků určité kultury či komunity. Tato data výzkumník rozmanitými způsoby reprezentuje a uchovává ve svých záznamech a v analytickém procesu je přetváří v **informace**. Vedle metod a technik vyžaduje realizace výzkumu v antropologii jisté **dovednosti**, zejména se jedná o takové, které spadají do kategorie takzvaných **měkkých dovedností**. Patří sem především komunikační dovednosti, zvládání emocí, sebereflexe, strukturované myšlení, vytváření a řízení týmu a mnohé další. Jednou z nejvýznamnějších a nejužívanějších metod antropologie se stal **terénní výzkum**, proto je mu věnována samostatná kapitola.

Terénní výzkum je opředen mnoha mýty a jsou s ním spjatá jistá očekávání. Peripetie antropologického terénního výzkumu originálním způsobem popsal britský antropolog **Nigel Barley** (narozen 1947) v knize *Not a Hazardous Sport* (Nehazardní sport, 1988). V knize jednoduchou formou cestopisu poodkrývá

Tab. 17: Vybrané antropologické metody

Metoda	Popis
terénní výzkum	získávání etnografických dat při nezprostředkovaném kontaktu se zkoumanou komunitou
komparace	provádění srovnání vybraného jevu v mezikulturní perspektivě
historická	výzkum vzniku a vývojových proměn určitého jevu
experimentální	řízené a kontrolované navozování jevů za účelem sledování a měření vybraných proměných
kazuální	sledování jednoho případu

Tab. 18: Vybrané techniky získávání etnografických dat při terénním výzkumu

Technika		Podkapitola
rešerše literatury	zjišťování stávajícího stavu problematiky	5.3
záznam etnografických dat	záznam a organizace dat získaných prostřednictvím technik terénního výzkumu	5.5
zúčastněné pozorování	přímý nezprostředkovaný kontakt se zkoumanou komunitou a participace na jejím životě za účelem získávání etnografických dat	5.6
práce s informátory	získávání etnografických dat spoluprací a komunikací s příslušníkem zkoumané kultury	5.7
životní příběhy	biografie vybraného příslušníka určité kultury	5.8
sběr genealogií	zjišťování konsangvinních a afinních vztahů ve zkoumané komunitě	5.9
vizuální techniky	pořizování fotografií a tvorba filmů jako reprezentace kultury	5.11
nativní kresba	zkoumání kulturních jevů prostřednictvím kreseb	5.11
reflexivita	sledování mnohačetných vlivů přítomnosti výzkumníka na interakce s příslušníky zkoumané komunity a mezi nimi	5.13

tajemství antropologické práce. Přestože v pojišťovně získal potvrzení, že se antropologie nepočítá mezi nebezpečné sporty, zůstává na pochybách, když si prohlíží výbavu na cestu: dominují léky na nejrůznější zákeřné nemoci, které jej během výzkumu mohou postihnout. Názorně také ukazuje, že pro antropologickou terénní práci neexistují jednoduché recepty, jako třeba pro pečení koláče. Jedná se spíše o náročnou aktivitu, která vyžaduje kombinaci řady talentů, a výsledek práce závisí spíše na osobnosti antropologa než

na jeho teoretické výbavě. Barley obtíže terénního výzkumu vystihl těmito slovy: „Antropolog je snad nejhorší host na světě. U sebe na návštěvě bych ho nechtěl mít ani za nic. Přichází bez pozvání, vnutí se dál a dovádí hostitele k šílenství přihlouplými otázkami. Navíc zprvu nemá ani matnou představu, co by chtěl zjistit. Jak se dá vůbec zachytit podstata nám neznámého života? Antropologové se nedokážou shodnout ani mezi sebou, jakou kořist to vlastně loví – jestli ji mají hledat v hlavách lidí, nebo v konkrétních faktech vnější reality, nebo v obojím či ani v jednom. Jiní by antropologické poznatky vnímali jako fikci, která se vytváří kdesi mezi pozorovatelem a pozorovaným a závisí na nerovnocenném vztahu mezi nimi. Člověk nakonec dojde k tomu, že mu nezbyvá než se do toho pustit a zpětně pak analyzovat to, co mu z toho vyjde“ (Barley 2010: 148).

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

Dějà vu, tenhle bar v Brisbane. Cestou si dávám již bůhví kolikáté cuba libre. Na každém letišti, kde jsem přestupoval, jsem podstoupil tento můj malý předletový rituál a dal si jednu cuba libre. Všude chutná stejně, jen okolní příchuť se mění. Zatím to dělá asi dvacet hodin letu a zhruba necelých dvacet tisíc kilometrů. Když jsem v pondělí sedal do letadla, tak jsem se sám sebe ptal, proč to vůbec dělám. ... Chvilku mi trvalo, než jsem se na terminálu pro vnitrostátní lety v Port Moresby zorientoval. Chraplavému hlasu ohlašujícímu lety a jejich změny jsem v hluku lidí rozuměl jen částečně. Informace o letech vyvěšené na arších papíru. Cuba libre si tu nedám. Globalizace je sem ještě nedonesla. Zatím tady má globalizace spíše povahu plíživé infiltrace čokoládových tyčinek Snickers, které si člověk koupí i na letišti v Port Moresby. Je to jedna z těch věcí, které umožňují snadnější cestování všem – když nevíš, co si dát, dej si, co znáš. Pro mě osobně má globalizace kladný rozměr v kávě, tahle letištní sice nevypadala vábně, ale chutná solidně. Káva je má jistota.

5.1 SÁM SOBĚ TÝMEM

Dělat antropologii předpokládá určité typy talentů a znamená čelit nejrůznějším úskalím. Zmiňme alespoň čtyři hlavní „antropologické talenty“. Předně nesmí mít antropolog žádnou jazykovou bariéru, u antropologa se předpokládá určitý **jazykový talent**. Antropologové často uskutečňují výzkumy v jiných kulturách, než je jejich vlastní. To také zpravidla znamená naučit se jazyk kultury či komunity, ve které provádějí výzkum. Zvládnutí místního jazyka odbourává problém s tlumočníky, protože při překladu vždy hrozí ztráta informace. Tlumočením se antropologovi dostane informace jen o části sociálních interakcí. Nikdo vám zřejmě nebude automaticky překládat například švitoření dětí nebo rozhovory při vaření večeře. Zvládnutím místního jazyka se významně snižuje riziko ztráty důležitých dat o zkoumané kultuře. Navíc

některé kulturní koncepty nejsou adekvátně přeložitelné z jednoho jazyka do druhého. Pomocí místního jazyka lze vstoupit přímo do kognitivního světa těch, které antropolog zkoumá.

Jazykový talent ovšem zdaleka nestačí. Antropolog zpravidla vstupuje do neznámých vod, rozumí jen části nebo vůbec ničemu z toho, co se kolem něj odehrává. Od prvního okamžiku musí pořizovat etnografická data, ale přirozeně nemůže zachytit a zaznamenat vše, co se kolem něj děje. Byl by jako hlavní hrdina Borgesovy povídky *Funes, muž se zázračnou pamětí*. Ten si po nešťastném úrazu pamatoval vše, co se kolem něj odehrávalo, co mu vstoupilo do smyslů a vytanulo na mysli. Měl sice zázračnou paměť, ale ztratil důležitou lidskou schopnost zapomínat a zobecňovat (Borges 2009).

Úkolem antropologa je interpretovat studovanou kulturu nebo jen některé její vybrané složky, pokud se rozhodl studovat nějakou konkrétní problematiku. K tomu nutně potřebuje vstupní data, ale v terénu musí nutně filtrovat, čemu bude věnovat pozornost. Jinými slovy, musí se rozhodovat, čemu dá přednost a co ponechá stranou zájmu. Úspěšná antropologická práce tedy nezbytně vyžaduje určitou dávku **pozorovacího talentu**, díky němuž výzkumník dokáže identifikovat důležité sociální a kulturní jevy a procesy ve zkoumané komunitě. K pozorovacímu talentu se váže **talent splynout**. Teprve v okamžiku, kdy příslušníci studované komunity přestanou antropologa vnímat jako nový přírůstek mezi sebou, může snadněji uskutečňovat cíle terénního výzkumu. To neznamená, že lze úspěšně realizovat výzkum jedinečně za podmínky, že se výzkumník začlení do zkoumané komunity a bude uznán za jejího příslušníka, což je známo jako „going native“. I v případě, že jej komunita zcela přijme mezi sebe, zůstane stejně spíše „domorodcem na okraji“, jak to nazval Morris Freilich (1978).

Rozhodující je také **talent na přežití**. Americký antropolog **Roy Rappaport** (1926–1997) v této souvislosti podotkl, že antropologové strávili podstatnou část historie svého oboru v diaspoře a t stále se tiše předpokládá, že tělesné utrpení a překonané nemoci dokládají, že byl antropolog skutečně v terénu (Rappaport 1995: 295). Studovat „ty druhé“ nutně neznamená, že musí antropolog ujet hodně kilometrů. Jedná se o sociokulturní distanci, která nemusí být nutně přímo úměrná vzdálenosti v prostoru. Nicméně je pravda, že antropologové uskutečňovali hlavně výzkumy ve značně vzdálených lokalitách. K sociokulturní distanci se tak ještě mnohdy přičítají rozdílné klimatické a ekosystémové podmínky. S tím se nutně pojí riziko nemoci, vůči nimž antropolog nemá vybudovanou imunitu, případně kardiovaskulární potíže a zažívací problémy spjaté s konzumací potravin, jimž není přivyklý. Limitem antropologické práce se tak může stát zdravotní stav a kondice antropologa. Že na antropologa během terénního výzkumu číhají skutečná zdravotní rizika, dokládá i tragický příběh mladého talentovaného britského antropologa **Bernarda Deacona**, jenž podlehl v roce 1927 krátce před návratem z výzkumu malárii. K tomu se přidávají všechna potenciální rizika plynoucí z práce

s lidmi. **Nancy Howellová** připravila publikaci *Surviving Fieldwork* (Přežít terénní výzkum, 1990), v níž prezentovala výsledky šetření rizikových faktorů antropologického terénního výzkumu. Data získala studiem nekrologů publikovaných v *Anthropology Newsletter*, oslovila rovněž katedry antropologie, aby se dotázala na osud zaměstnanců a studentů, jež evidoval *The AAA Guide to Departments of Anthropology* v období 1976/1977, ale ve vydání 1986/1987 chyběli. Konečně provedla dotazníkové šetření mezi vybranými antropology evidovanými v tomto průvodci. Na základě šetření zjistila, že antropology nejčastěji v terénu ohrožují malárie, hepatitida typu A a dopravní nehody. Tak například 31 % antropologů působících v Africe uvedlo, že mělo malárii, 13 % všech antropologů mělo hepatitidu typu A. Thomase Zwicklera srazil v Indii autobus a smrtelně jej zranil. Nebezpečí číhající na antropology jsou rozmanitá. Malinowského student **Fej Siao-tchung** (1910–2005) uvízl během terénního výzkumu v pasti na tygry a jeho žena tragicky zahynula, když šla hledat pomoc (srov. Howell 1990). Z uvedeného je evidentní, že antropolog nesmí rizika pobytu v cizí kultuře podceňovat. Rappaport v předmluvě k citovanému dílu uvedl bonmot jednoho nejmenovaného kolegy, jenž prohlásil, že antropologové jsou sice po všech stránkách rozumné bytosti, nevěří ale „v teorii choroboplodných zárodků“ (cit. Rappaport 1990: viii). Vybavit si lékárničku a zajistit si kontakty pro případ nouze patří k hlavnímu úkolu antropologa při přípravě terénního výzkumu.

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

Během cesty z Bundi do Keglsuglu jsem si sáhl na dno svých sil. Myslím, že mám celkem slušnou kondici, ale poslední hodina pochodu prvního dne se pro mě stala skutečným utrpením. Když jsem si představil, že druhý den mě čeká další část cesty, která je odhadem o dvě až tři hodiny delší, nebyl jsem zrovna odvázaný. ... Druhý den jsem lehce posnídal a vyrazil v osm hodin. Je to pěkně náročný terén a čekal mě opravdu dlouhý pochod, poslední tři hodiny jsem šlapal v hustém studeném dešti, promrzl jsem, začala mě trápit obě kolena a levá achillovka. Obávám se, že na výstup na Mt. Vilhelm mohu zapomenout.

5.2 DESIGN A FÁZE TERÉNNÍHO VÝZKUMU

Dobře promyslet předmět a cíl výzkumu a stanovit předběžný postup je podmínkou a nezbytným prvním krokem pro úspěšnou realizaci projektu. Průběh jeho uskutečnění lze zhruba rozdělit do šesti etap.

(1) **Stanovení výzkumné otázky a určení lokality**. Jedná se o vůbec nejdůležitější předvýzkumnou etapu. Stanovení výzkumné otázky by mělo probíhat souběžně s prováděním rešerše dostupné literatury (viz 5.3), při níž se zjišťují dosavadní výsledky výzkumné a badatelské práce provedené ve zvolené

tematické oblasti. Finanční prostředky na krytí nákladů spojených s uskutečněním výzkumu lze zpravidla získat pouze na takové projekty, které přinášejí odpovědi na dosud neřešené nebo ne zcela vyjasněné odborné problémy. Důvod je prostý: produkce výsledků vědecké práce neustále narůstá a finanční náklady na provádění terénních prací bývají mnohdy značně vysoké. S větší pravděpodobností proto dostanou finanční podporu inovativní projekty. Provádění rešerše pomůže zároveň vyjasnit a stanovit teoretická a metodologická východiska výzkumného projektu. Stručně řečeno, v této fázi si musí antropolog ujasnit, jakou otázku bude vůbec řešit, na co svým výzkumem navazuje a čím může přispět k dalšímu rozvoji antropologického poznání či teorie.

(2) **Určení zdrojů etnografických dat a postup jejich získání.** Provádění sběru dat v terénu musí být promyšlené a systematické. Proto se musí předem stanovit, jaká data výzkumník potřebuje získat k řešení předmětné otázky, a ujasnit si, jak se bude postupovat za účelem jejich získávání. Odvíjí se to především od provedení operacionalizace výzkumné otázky (hypotézy), kdy dochází k převodu abstraktních pojmů do pozorovatelných nebo měřitelných proměnných. Operacionalizaci nelze v žádném případě podcenit, její výsledek totiž vymezuje, co je potřeba pozorovat, měřit či zjišťovat při pobytu v terénu, aby bylo možné zodpovědět stanovenou otázku či testovat formulovanou hypotézu.

(3) **Příprava na terénní výzkum.** Před odjezdem na terénní výzkum a jeho realizaci je vhodné uskutečnit některé přípravné práce a provést další nezbytné kroky. Jestliže se antropolog rozhodl pracovat v zemi nebo komunitě, jejíž nativní jazyk neovládá, měl by podstoupit jazykovou přípravu, pokud jsou tedy k dispozici vhodné příručky, nebo je možné kontaktovat nějakého rodilého mluvčího ochotného poskytovat lekce. Rovněž by se měl před odjezdem seznámit s relevantní literaturou k tématu, kterou získal provedením rešerše (viz 5.3). Pokud se pro pobyt v hostitelské zemi vyžaduje výzkumné vízum nebo jiný typ povolení, musí si jej antropolog zajistit. Získat patřičná povolení tvoří nedílnou součást etiky vědecké práce (viz 5.14). S dostatečným předstihem by měl antropolog podstoupit lékařské prohlídky a preventivní očkování. Při terénním výzkumu se může pohybovat v lokalitách, kde není v blízkosti dostupná lékařská péče a kde je zvýšený výskyt rozmanitých nebezpečných infekčních onemocnění, proto není radno profylaxi podcenit.

(4) **Pobyt v terénu a sběr etnografických dat.** Průběh terénního výzkumu by se měl v ideálním případě odvíjet od zvoleného a promyšleného harmonogramu a připravené strategie. Ne vždy však věci běží podle plánu. Antropolog se může potýkat s množstvím komplikací a problémů. Může se dostavit kulturní šok, nastane jazyková bariéra, nejsou k dispozici vhodní informátoři. Zde se fantazii meze nekladou, stát se může úplně cokoli.

(5) **Postup při analýze a interpretaci dat.** Získat etnografická data je jedna věc, co se s nimi bude následně provádět, je věc druhá. Vhodně zvolené analytické nástroje jsou předpokladem převedení empirických dat

do poznatků a odborných koncepcí vhodných k publikaci ve formě konferenčních příspěvků, dílčích odborných studií či monografií. Volba analytických nástrojů se řídí na jedné straně daty, na druhé cílem výzkumu.

(6) **Zveřejnění výsledků.** Nedílnou součástí výzkumu je publikování výsledků. Tradičně antropologové psali a publikovali monografické studie o kulturách, které zkoumali (viz 5.15).

Při plánování terénního výzkumu se musí zkoordinovat mnoho činností a důsledně naplánovat přípravné práce a úkoly. Pokud se bude antropolog připravovat například na cestu do odlehlých lokalit, měl by dobře promyslet zajištění přepravy nejen své osoby tam i zpět, ale rovněž vybavení a také zásob na první období pobytu. Pokud je to možné, je vhodné předem vědět, zda si lze zajistit potraviny z místních zdrojů, nebo se musí organizovat pravidelné zásobování. Nelze podcenit ani nouzový plán, jak žádat o pomoc či jak se rychle přepřavit z místa výzkumu za nejbližší lékařskou péčí (viz 5.1). Pokud antropolog realizuje terénní výzkum v jiné než vlastní zemi, je rovněž namístě vědět, kde má jeho stát nejbližší konzulární zastoupení a znát na něj kontakty. Plán terénního výzkumu je totiž jedna věc, ale jeho úspěšná realizace zdaleka nezávisí pouze na antropologovi. *Nejdůležitější věc na terénním výzkumu je vrátit se z něj.*

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

Děšť nezkomplikoval náš odlet. Vypršelo se. Bylo krásně celé ráno, popravdě lepší počasí tu za celou dobu nenastalo... Ráno se ozvala NCA, aby zjistila, jaké je v Yawanu počasí, a operátor přislíbil, že slíbené letadlo vypraví. A. nám sdělila, že je dobré zabalit a donést věci na konec airstripu, ať nemusíme běžet. Letadlo tu totiž dosedne velmi brzy. Sedli jsme si do trávy, nechali se hřát sluncem, které vysílalo své paprsky mimořádně příjemně. Čekali jsme. Asi v půl desáté se rozšířila zpráva, že NCA nepřiletí. „Proč?“ ptám se. „V minulém týdnu mělo jedno z jejich dvou letadel nehodu, teď mají jen jedno.“ V minulém týdnu jsem opakovaně kontaktoval NCA, zda s námi počítají. „Ano!“ ujišťoval mě operátor. Dnes ráno zavolali asi jen proto, aby věděli, jestli marně čekáme za krásného počasí. To ovšem značně komplikuje naši situaci... Je opravdu na zvážení, co máme podniknout, zda jít pěšky, nebo uvěřit, že pro nás přiletí ve středu. Připomíná to cargo kult, jehož jsme součástí. Sedíme na airstripu a díváme se do nebe, kde se má objevit letadlo, které nám všichni již týdny slibují. Chybí nám jen kokosová sluchátka, aby představa nabyla jasných obrysů...

5.3 REŠERŠE LITERATURY

Výchozí bod každé badatelské a výzkumné práce představuje rešerše literatury k tématu, jemuž se bude vědec věnovat. Smysl akademické práce nelze spatřovat v prostém publikování, nýbrž ve zveřejňování nových informací,

rozkrývání nových tematických oblastí a směrů výzkumu. Nemá valný smysl opakovat dobře známé skutečnosti a zmnožovat je. Zjištění rozsahu doposud provedených výzkumů a jejich výsledků proto představuje při přípravě antropologického terénního výzkumu rozhodující krok.

Předpokladem úspěšného provedení rešerše je určení klíčových slov (*key-words*) ke zvolenému tématu. Jedná se o skupinu odborných pojmů, které téma jako celek vymezují. Je důležité mít na paměti, že většina informačních zdrojů (katalogy či online databáze) pracuje s klíčovými slovy. Odborná vydavatelství vybavují své publikace informacemi označovanými CIP (*Cataloging in Publication*), které obsahují strukturované sdělení o tematickém zaměření publikace a klíčová slova. Odborná periodika vyžadují od autorů studií, aby součástí textu byla klíčová slova a abstrakt. To všechno usnadňuje indexování publikací do databází a katalogizaci a zpětně slouží k efektivnímu vyhledání pramenů ke zvolenému tématu. Ročně vychází tiskem či se publikuje online takové množství textů, že je nelze obsáhnout. Ostatně již v prvním století po uvedení knihtisku do provozu si lidé stěžovali, že se tiskne tolik knih, že je nelze všechny přečíst (Burke 2007).

Bernard rozčlenil vyhledávání zdrojů do tří skupin: lidé, přehledové studie a online databáze (Bernard 2006: 96). Konzultovat se specialisty na zvolené téma je jedna z nejrychlejších cest k získání základního přehledu o klíčových zdrojích. Podobně lze načerpat poučení v přehledových studiích vydávaných například na stránkách *Anthropological Review* či *Annual Review of Anthropology*. Zdaleka nejvýznamnějším zdrojem se však staly online databáze.

Enormní rozvoj elektronických zdrojů výrazně zjednodušuje provádění bibliografické rešerše. V současnosti lze za tímto účelem využít řady nástrojů dostupných na internetu. Jedním z nejužívanějších je *Web of Science*, který spravuje záznamy o více než dvanácti tisících odborných časopisech. Kromě jiného zahrnuje *Science Citation Index Expanded* (SCI) a *Social Sciences Citation Index* (SSCI), které indexují záznamy od roku 1900 do současnosti, a dále *Arts and Humanities Citation Index* (A&HCI), jenž spravuje záznamy od roku 1975 do současnosti (viz www.thomsonreuters.com). Tento typ databází představuje ve srovnání s tištěnými zdroji značnou výhodu. Tištěné zdroje totiž umožňují provádět rešerši pouze do minulosti, tedy vyhledávat v pramenech, jež autor publikace cituje. Elektronické zdroje dovolují provádět rešerši od data vydání do minulosti i budoucnosti. Jinými slovy, online databáze umožňují vyhledávat nejen v citovaných zdrojích, ale také texty, které námi identifikovaný pramen citují. Vedle těchto zdrojů lze provést identifikaci tematicky relevantních pramenů ve vyhledávacích nástrojích, které nabízejí oborové organizace nebo významní vydavatelé. Tak například na webově adrese www.anthrosources.net, kterou spravuje *American Anthropological Association*, má uživatel k dispozici více než sto let historie oboru díky digitalizaci předních oborových periodik (*American Anthropologist* aj.). Lze přirozeně využít mnoha takových nástrojů (např. JSTOR, Ebsco aj.).

Prohledávání databází přinese seznam pramenů, které se nějak vztahují k zamýšlenému tématu výzkumu. Následně musí nastat zhodnocení a třídění získaných odkazů. Výsledkem úspěšně provedené rešerše je seznam relevantních zdrojů, které podávají přehled o *současném* stavu poznání problematiky, již se chce výzkumník věnovat.

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

V knihovně v Madangu nacházím samé poklady. Místo a lidi, k nimž se hodlám vracet a poznávat se s nimi, z nějakého důvodu dosud nikdo z kolegů nestudoval. Zdá se, že jedinou práci poblíž nich odvedli misionáři. Díky archivu madangské knihovny mohu nahlédnout alespoň do počátků setkávání Nungonů s Evropany, ale to je asi tak vše. Jakákoli relevantní antropologická literatura k nim prakticky chybí. Budu ji tedy muset napsat.

5.4 VSTUP DO TERÉNU A KULTURNÍ ŠOK

První kontakt antropologa se zkoumanou kulturou a jejími příslušníky tvoří jeden z nejvýznamnějších momentů terénního výzkumu vůbec. Pokud se antropolog rozhodl provádět svá zkoumání v jiné než vlastní zemi, může se dostat do míst s odlišným klimatem, hygienickými normami či způsoby stravování. V každém případě opouští dobře známé prostředí, v němž zpravidla vykazuje plnou kulturní kompetenci, a může se naopak dostat do míst, v nichž jeho dosavadní životní zkušenosti a návyky selhávají. Musí se přizpůsobit novým podmínkám a osvojovat si nové vzorce chování. V takovém případě znamená adaptace na nové prostředí zásadní moment této fáze terénního výzkumu a míra jejího zvládnutí ovlivňuje průběh pobytu v hostitelské kultuře. Zejména v tomto údobí se může dostavit **kulturní šok**, zpravidla se tak stane s jistým časovým odstupem od příjezdu do hostitelské země. Podle dostupných údajů prožilo kulturní šok během terénního výzkumu až 20 % antropologů (Howell 1990: 155).

Kulturním šokem se míní psychická dezorientace a stres či frustrace, kterou prožívají někteří lidé snažící se přizpůsobit odlišnému kulturnímu prostředí. Podstatu kulturního šoku přiblížil americký kulturní antropolog **Harvey Russell Bernard** (narozen 1940). Podle něj výkumník při kulturním šoku zpravidla nabývá pocitu, že jej místní lidé mezi sebou nechťejí. Antropolog se může cítit osaměle a rád by našel někoho, s kým by mohl hovořit svým rodným jazykem (Bernard 2006: 380). Antropolog se může dostat do situace, že jej leccos ve zkoumané komunitě irituje a obtěžuje. Kulturní šok se může dostavit například v důsledku konfrontace se stravovacími a hygienickými návyky, způsoby výchovy, vzorci neverbální komunikace a podobně. Bernard například zmiňuje kolegu, kterého během výzkumu

stresovala taková drobnost, že se vypínače světel ovládaly ze strany na stranu, a nikoli nahoru a dolů. Kulturní šok může vyústit až v nenávist k příslušníkům studované kultury. Zážitek kulturního šoku popsal například americký kulturní antropolog **Napoleon Chagnon** (narozen 1938), který se proslavil výzkumem jihoamerického kmene Janomámů. Své poznatky představil hlavně v proslulé knize *Yanomamö: The Fierce People* (Janomámové: zuřivý lid, 1968). Zde píše, že vůbec první den pobytu v terénu mu odhalil, co jeho učitelé mysleli kulturním šokem. Očekával, že vstoupí do janomámské vesnice (šapunu) a tam uvidí milion sociálních faktů, uslyší výrazy pro příbuzenství a každý Janomám bude natěšený, aby mu mohl předat genealogická data. Doufal, že jej budou mít rádi a třeba ho i adoptují. Místo toho po vstupu do šapunu spatřil desítky urostlých, zpocených a odporných chlapů, kteří mezi horními rty a dolními zuby třímali smotky tabáku a z nosu jim visely dlouhé temně zelené nudle, které se jim lepily na prsní svaly (Chagnon 1983: 9–10).

Tab. 19: Vybrané symptomy kulturního šoku

Stesk po domově
Velká potřeba spánku
Přehnaná hygiena
Nenávist k lidem z hostitelské země
Ztráta schopnosti efektivně pracovat
Obava z tělesného kontaktu s obyvateli hostitelské země
Nevysvětlitelné záchvaty pláče
Pocit bezraděje a závislosti
Znuděnost

Kanadský antropolog **Kalervo Oberg** (1901–1973), který jako jeden z prvních s pojmem kulturní šok systematicky pracoval, rozlišil čtyři fáze jeho průběhu. Pro první z nich je typická idealizace místa pobytu. Vše se jeví bezproblémově, nic nenaznačuje možné budoucí potíže. Po jisté době pobytu v hostitelské zemi dochází ke krizi v důsledku rozčarování. Lidé zakoušejí negativní pocity, že mnohé neprobíhá podle jejich očekávání, jsou tím frustrováni a mnohdy prožívají úzkost. Ve třetí fázi dochází k zotavení při postupném překonávání krizové fáze. Děje se tak mimo jiné následkem zvyšování kulturní kompetence antropologa. V poslední etapě se lidé přizpůsobují a stávají se v hostitelské zemi kompetentními (Oberg 1960, Ward-Bochner & Furnham 2008). Oberg dále rozlišil šest dominantních stresorů, jež mohou u návštěvníka cizí země vyvolat kulturní šok (Oberg 1960). Jsou jimi:

1. Napětí v důsledku úsilí o psychické přizpůsobení.
2. Pocit ztráty nebo deprivace plynoucí z odloučení od přátel, statusů a rolí.
3. Odmítnutí cizí kultury nebo odmítnutí cizí kulturou.
4. Dezorientace v nové roli, nejistota v očekáváních od nabytých role a zmatení v sebepojetí.
5. Neočekávaná nejistota, znechucení, případně rozhořčení plynoucí z kulturních rozdílů.
6. Pocit bezmoci při neschopnosti zvládat běžné činnosti v nových kulturních podmínkách.

Psychická reakce na dlouhodobý kontakt s jinou kulturou může proběhnout ve dvou fázích, jejichž trajektorii lze zhruba přirovnat ke tvaru písmene „W“. První fáze odpovídá době pobytu v cizí kultuře a právě v jejím průběhu se může dostavit kulturní šok. Druhá fáze nastává po návratu, kdy se může dostavit **reintegrační šok**, též označovaný jako **reverzní**. Průběh kulturního šoku se dělí do čtyř etap. V první, nazývané líbáanky či namlouvání, se návštěvník země zpravidla těší dobré mentální a psychické kondici, obvykle navazuje kontakt s lidmi hovořícími jeho rodným jazykem a vstupuje do četných interakcí s místními lidmi. Je ponořen do nadšeného poznávání nových věcí a jevů. Za typickou ukázkou můžeme pokládat turisty a cestovatele, kteří využívají služeb cestovních kanceláří. Turistické infrastruktury vycházejí z principu, že návštěvník země či místa nemá čelit žádnému nepříjemnému problému a nepohodlí. Proto se většina turistů nikdy nedostane za etapu namlouvání. Po nějaké době pobytu v hostitelské zemi může nastat **rozčarování**. Výzkumník, cestovatel či turista si postupně začíná uvědomovat, že nic nefunguje tak, jak si zvykl doma. Nelze uplatnit osvojené a časem ověřené vzorce chování. Tím se dostává do druhé fáze, jež obvykle nastává v okamžiku, kdy musí začít samostatně řešit praktické záležitosti, jakými jsou nakupování či třeba přeprava. Výraznou roli zde hraje jazyková bariéra, pokud jí výzkumník vůbec čelí. Etapa rozčarování se může vyznačovat konfliktním jednáním a nepřátelským smýšlením vůči hostitelské zemi. Lidé v této fázi velmi často idealizují vlastní kulturu a srovnávají ji s hostitelskou. Třetí fáze znamená překonání kritického předcházejícího období. S postupujícím časem se návštěvníci cizí kultury přizpůsobují, postupně zvyšují svou kulturní kompetenci, osvojují si standardní vzorce chování a začínají vnímat a chápat hodnoty, na nichž se zakládá chování lidí v dané kultuře. Čtvrtou etapou kulminuje přizpůsobení a dostavuje se integrace jedince do kultury, v níž pobývá.

Druhá polovina „W“ může nastat po návrtu domů a častěji ji intenzivně prožívají lidé, kteří se dobře sžili s hostitelskou zemí. Jedná se o reintegrační šok, který probíhá podobně jako šok kulturní. Během pobytu v cizí kultuře si lidé zpravidla uvědomí propastné a mnohdy těžko překonatelné rozdíly mezi vlastní a hostitelskou zemí a nezřídka touží po pohodlí vlastní kultury. Za dobu jejich nepřítomnosti se však bez nich rodina, přátelé i kolegové museli obejít, jejich úkoly, pozice i funkce v sociálních a pracovních sítích musel někdo

Paradox dlouhodobého pobytu v cizí kultuře spočívá v plynutí času, jak trefně upozornil Barley. Výzkumník se totiž ocitá v opačné situaci než případný cestovatel kosmem, jenž by se pohyboval rychlostí světla. Pobývá dlouhou dobu v cizích světech, ale když se vrátí, zjistí, že vlastně uběhlo jen nemnoho času. Pokud zasadil strom, nevyrostl z něj věkovitý velikán, děti se nestaly dospělými a jen nejbližší přátelé si povšimli, že byl vůbec pryč (Barley 1983: 186). Antropolog vracející se z terénního výzkumu bude sotva vítán jako rek navrátilivší se z dlouhé výpravy, protože „tady“ běžely čas a události hladce dál. Rychleji nestárli lidé doma, jako by se to stalo cestovateli vesmírem, nýbrž antropolog.

Měli jsme se s A setkat v 8 hodin v Madangu u zastávky PMV a vyrazit „dálčíc“ směrem k Lae. Měl samozřejmě zpoždění. Když dorazil, poměrně rychle zařídil jedno PMV, do něhož jsme naskládali všechny naše věci a usadili se. Domníval jsem se, že poměrně rychle odjedeme, proto mě překvapilo, když A bez jediného slova vystoupil a zmizel. Naplnila se má obava, v ten moment řidič nastartoval a začal odjíždět. Začal jsem propadat panice. Vozidlo našťestí začalo jen kroužit kolem a vyhledávat další pasažéry. Steward neustále z auta halekal Lejlelelelejjjj. Místa se téměř zázračně skoro zaplnila. Tentokrát mě znepokojilo, že vůz zcela opustil stanoviště PMV, uklidnilo mě, že jsme dojeli jen natankovat a vrátili se kroužit. Asi po hodině se vrátil A se slovy: „koupil jsem ti kolu“. Vrátil se právě včas. Rozhodli se nás usadit do nového PMV. Lidi a věci ven a zase dovnitř. Poprvé vidím rozčilené Novoguinejce. Je deset a nastala další hodina nudného kroužení. Opět nás přesadili, nové vozidlo a řidič. Ani tentokrát nechápu proč, nechápu vůbec nic. Rezignoval jsem a strpěl další „sightseeing“. Znáám již každou zevlující tvář v okolí. A stále Lejlelelelejjjj... Konečně je i poslední místo obsazené, cesta se již majiteli ekonomicky vyplatí. Je půl jedné, opouštíme Madang. Zlaté jízdny řady MHD, pro příště si zakazují se zlobit na pětiminutové zpoždění autobusu doma v Praze. Dostal jsem první lekci cestování PMV – zdlouhavá, bolavá a založená na podivné ekonomice, v níž cena pohonných hmot spálených během hledání toho, kdo se usadí na poslední volné místo, zjevně vysoce převyšuje částku, kterou dotyčný zaplatí.

Laptop ovšem nenahradí „tužku a papír“, které by každý terénní antropolog měl mít stále u sebe. Vedení **terénních záznamů** a **poznámek** patří k hlavním způsobům zaznamenávání dat. Existuje řada způsobů vedení terénních zápisů. Je vhodné používat dva hlavní zápisníky. Jeden mít vždy pohotovostně

po ruce a do něj zaznamenávat vše, co antropolog považuje za důležité. V takovém případě si vede **poznámky**. Jedná se o útržkovité, velmi selektivní, zkratkovité informace. Poznámky musí výzkumník následně organizovat a vytvářet si plné záznamy. Zpravidla zahrnují zejména úplný popis událostí a jevů, náčrty, epizody, dialogy, charakteristiky jedinců. V záznamech se uvádějí relevantní podrobnosti. Záznamy jsou svého druhu rekonstrukce vytvořené s pomocí poznámek, zapamatovaných skutečností a dojmů a doplňků sdělených informátory (Emerson – Fretz & Shaw 1995). Přepis a organizaci poznámek a tvorbu záznamů se doporučuje provádět každý den, příslovečně „za dobré paměti“. To ostatně doporučovala již několikrát citovaná příručka *Notes and Queries*, protože spoléhat na paměť není moudré (Seligman 1951: 45).

Kromě terénních záznamů a poznámek získává výzkumník ještě další druh záznamu. Americký kulturní antropolog **Simon Ottenberg** pro ně zavedl označení **záznam v hlavě** (orig. *headnote*). Jedná se o nezapsané vzpomínky, informace, dojmy, pocity, nálady, jež tvoří nedílnou součást terénních zkušeností. Je přesvědčen, že zásadním způsobem ovlivňují, jak bude antropolog interpretovat získaná etnografická data a hodnotit je. Od ostatních záznamů se odlišují také tím, že zrají spolu s antropologem, zatímco zapsaná etnografická data zůstávají tak, jak je výzkumník zachytil (Ottenberg 1993). Záznamy v hlavě mohou plnit ještě další funkci. Může nastat situace, kdy výzkumník přijde o své psané záznamy. Z historie antropologie známe řadu takových případů. Stalo se to Richardu Thurnwaldovi, jemuž se etnografická data potopila. Edmund Leach napsal svou slavnou práci *Political Systems of Highland Burma* (Politické systémy horské Barmy, 1954) na základě rekonstrukce podstatné části etnografických dat, o něž nešťastně přišel během nepřátelského útoku za druhé světové války (Leach 1970: 312).

Ottenberg přirovnal ranou terénní situaci k dětství. Výzkumník se nachází v cizím novém světě, jehož pravidlům a jazyku se musí postupně učit. Veškeré dosavadní antropologovy zkušenosti a znalosti se zpravidla ukazují bez užitku, neúčinné nebo zcela neslučitelné s kulturou, do níž přicestoval. Výzkumník se díky tomu dostává do situace závislosti na druhých, na lidech ze zkoumané kultury, kteří mu musí vše vysvětlit, hlídat jej, všemu jej učit (Ottenberg 1993: 141). Podobně se již dříve vyjádřil citovaný Barley. Uvedl, že bez pomoci druhých neuměl v Indonésii ani přejít přes ulici, protože nedokázal za chaosem odhalit pravidla, jak se bezpečně dostat z jedné strany na druhou (Barley 2010: 41). Podle Ottenberga se tato „dětská závislost“ odráží v samotných terénních záznamech, které se postupně proměňují z psaných pokusů najít řád v chaosu v záznamy zachycující motivy lidského jednání. Jedná se o jakousi dobu dospívání, která se opakuje v každé další kultuře, kterou antropolog zkoumá. Nicméně s každou další terénní zkušeností dokáže antropolog lépe překlenout období „dětské závislosti“ (Ottenberg 1993: 141–142).

V úvahu se musí vzít skutečnost, že záznamy reprezentují určité hledisko, které antropolog během výzkumu zaujímá. Zpravidla bývá v úzkém vztahu

jen s vybranými příslušníky zkoumané kultury. Navázané vztahy a kontakty předznamenávají perspektivu pohledu na události a jevy. Jinými slovy, záznamy nemusí nutně reprezentovat všechny možné hlasy a perspektivy, pouze ty vybrané. Navíc závisí na způsobu, jakým antropolog záznamy zpracuje. Rozlišit lze několik typů způsobu záznamu. Antropolog může pracovat v ichformě, ve třetí osobě jednotného i množného čísla. Může také zvolit vševědoucí perspektivu (orig. *omniscient point of view*). Tehdy nabývají záznamy povahy „objektivních“ popisů událostí a jevů (Emerson – Fretz & Shaw 1995).

Tab. 20: Styly vedení záznamů

Perspektiva	Povaha záznamu	
ichforma	hledisko antropologa	Záznam toho, co lidé činí a jak to vnímá a vysvětluje antropolog.
třetí osoba	hledisko příslušníka kultury (informátora)	Záznam toho, co činí informátor a jak to sám popisuje a interpretuje.
plurál třetí osoby	hledisko zúčastněných stran z perspektivy antropologa	Záznam toho, co činí skupina osob a jak se to jeví antropologovi.
plurál první osoby	hledisko zúčastněných stran	Záznam toho, co činí skupina osob a jak to členové skupiny jako celek popisují a interpretují. Může zahrnovat hledisko antropologa, pokud se pokládá za člena skupiny.

Samostatným typem záznamu je **žurnál**, jenž představuje zvláštní formu chronologického denního zápisu. Měl by obsahovat denní plán, a jak byl ve skutečnosti naplněn. Jedná se o strukturované informace o jednotlivých denních událostech: kolik zabraly času, kdo se jich účastnil, co bylo jejich předmětem, případně kolik na ně bylo vynaloženo finančních prostředků (srov. Bernard 2006: 392–394). Z vlastní zkušenosti vím, že se vyplácí takové žurnály vytvářet, pomáhají totiž držet se zvolené strategie výzkumu a naplňovat soustavný sběr dat, jak si ho výzkumník naplánoval. Jejich součástí by se měly stát rovněž tematické okruhy a otázky, jimž se výzkumník hodlá během pracovního dne věnovat. Smyslem vedení žurnálu není ani tak předem určit, co všechno se musí během dne stihnout, jako mít přehled o plánovaných aktivitách, stráveném času a vynaložených finančních prostředcích. Žurnály rovněž obsahují etnografická data, proto pokud je podrobíme náležité analýze (například frekvenční), mohou se stát významným zdrojem informací. Pro účely vedení žurnálu dobře postačuje vzít si s sebou diář se samostatnými listy pro denní záznamy.

Zcela svébytným a v zásadě privátním typem záznamu je vedení **deníku**, jež umožňuje osobně se vypořádat se všemi situacemi, jimž antropolog během pobytu čelí – lidem, událostem a věcem. Terénní výzkum je zpravidla

psychicky a tělesně nesmírně náročný. Jedním ze způsobů, jak se vyrovnat s *osobní* situací a stavem, v nichž se antropolog nachází, je jejich reflexe v deníkových záznamech (viz 5.13). Takové informace zpravidla antropolog nepíše za účelem jejich zveřejnění, nicméně ani publikování deníků nebo jejich částí již v současnosti není výjimečné. Zájemce se může seznámit například s deníky Bronisława Malinowského (1967) či Franze Boase (Rohner 1969), jež ovšem vyšly až po jejich smrti. Problematickou vedení terénního deníku, zvláště toho svého, se v nedávné době zabýval americký kulturní antropolog **Michael Taussig** (narozen 1940). Tento antropolog přirovnává práci s texty vznikajícími v terénu k metodě stříhu, kterou užívali američtí literáti Brion Gysin (1916–1986) a William Burroughs (1914–1997). V záznamnících a terénních denících výzkumník kombinuje hrubé a spěšně načrtnuté záznamy, náčrtky, dojmy, postřehy, kresby, schémata či třeba výstřižky z novin. Z toho všeho následně skládá výsledné dílčí studie či knihy a postupuje podobně jako literát pracující metodou stříhu. Příkladá k sobě části a útržky textů a hledá v nich zajímavá spojení. Stejně jako Gysin či Burroughs se ani antropolog při tvorbě textů nevzdává kontroly nad výsledkem, ale jak Taussig upozorňuje, mnohé ze zaznamenaného se při tvořivém procesu ztratí a do konečného výsledku se nedostane (srov. Taussig 2011).

Terénní deník se má vést nezávisle na jiných typech záznamů, které si antropolog zpracovává, nicméně **poznámky** převedené v **záznamy**, denní **žurnály** a **deník** budou nakonec tvořit jeden ucelený soubor etnografických dat, na nichž bude antropolog provádět analýzu a následnou interpretaci.

Zůstává otázka **vlastnictví** etnografických dat, včetně jejich záznamů na rozmanitých typech nosičů. Dříve se tato záležitost neproblematizovala, v současnosti se stává předmětem vyjednávání a nezdá se, že by vlastnictví výsledků výzkumů jednoznačně uvedeno v kontraktech, jež výzkumník uzavírá s institucemi, které hradí náklady na realizaci terénního výzkumu. Dnes není nic výjimečného, když si vlastnictví nárokuje univerzita nebo jiné akademické pracoviště, kde je výzkumník zaměstnán (srov. Dewalt & Dewalt 2002: 160–161). Mnoho zahraničních univerzit spravuje po smrti výzkumníka jeho pozůstalost a zajišťuje její přístupnost pro další studium. Otázku vlastnictví dat není jednoduché řešit, protože přesahuje vyjasnění autorských a vlastnických vztahů a dotýká se rovněž etické dimenze antropologické práce, neboť se týká třetích osob, s nimiž antropolog během výzkumu spolupracoval a jejichž důvěru si získal (viz 5.14).

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

Zvolil jsem dobře, zápisník s pružnými a pevnými deskami snese hojně cestování a nevlídné zacházení. Nažloutlé listy bez řádků čekají jen na to, co si zapíši. Obyčejná tužka také byla vhodná volba, mohu snadno opravovat záznamy a nemusím se strachovat, že vyschne

inkoust. Noc přichází brzy a rychle, v chýši pod Jižním křížem večer co večer trávím hodiny při světle z čelovky přepisováním a organizováním poznámek z uplynulého dne. Mozoly ze zapisování se mi naposledy vytvořily v prvním ročníku na univerzitě. Od té doby si nepamatuji, že bych tak hojně psal rukou.

5.6 ZÚČASTNĚNÉ POZOROVÁNÍ

V přehledech antropologických metod a technik i v dějinách antropologie se obvykle uvádí, že techniku zúčastněného pozorování zavedl Malinowski, který její principy popsal v *Argonautech západního Pacifiku*. K zúčastněnému pozorování v uvedeném díle napsal: „Občas je pro etnografa dobré odložit fotoaparát, blok a tužku a připojit se k tomu, co se právě děje. Může se účastnit her domorodců, návštěv a procházek, posadit se, poslouchat a podílet se na jejich rozhovorech“ (Malinowski 1922: 21). Klíčem k úspěchu, „magií etnografa“, je pak podle Malinowského systematická a trpělivá práce, nezjednodušování si života pohodlnými zkratkami, zdravý rozum a dodržování tří pravidel: (1) stanovit si reálný vědecký problém, (2) uskutečnit výzkum přímo u komunity, a to bez přítomnosti dalších „bílých mužů“ a (3) důsledně uplatňovat vhodné techniky sběru, záznamu a uchování etnografických dat (Malinowski 1922).

Zúčastněné pozorování (ang. *participant observation*) se považuje za klíčovou antropologickou techniku. Spočívá v přímé nezprostředkované účasti antropologa na životě studované komunity, kdy probíhá informální sběr etnografických dat při osobní účasti na přirozeně probíhajících kulturních jevech a sociálních situacích a procesech. Je nezbytné si uvědomit, že zúčastněné pozorování je jednou z mnoha technik, jež může antropolog při terénním výzkumu aplikovat. Nelze tudíž klást rovnítko mezi metodou terénního výzkumu a technikou zúčastněného pozorování, protože ji antropologové zpravidla kombinují s dalšími technikami sběru dat, jako je například vedení etnografických interview (viz 5.7), rekonstrukce životních historií (viz 5.8) či třeba sběr genealogií (viz 5.9). Bernard k tomu uvádí, že zatímco každé zúčastněné pozorování je součástí terénního výzkumu, ne nutně musí výzkumník při terénním výzkumu uplatnit techniku zúčastněného pozorování. Pokud výzkumník vytvoří a rozešle dotazník, nejedná se o terénní výzkum, jestliže s ním chodí k lidem a osobně sbírá data, jedná se o terénní výzkum. Není to ale zúčastněné pozorování (Bernard 2006: 343–344).

Americká kulturní antropoložka **Hortense Powdermakerová** (1896–1970) v knize *Stranger and Friend* (Cizinec a přítel, 1966) napsala, že zúčastněné pozorování v sobě kombinuje dvě protichůdná úsilí. Antropolog totiž v průběhu výzkumu usiluje o to, zapojit se, vcítit se a *účastnit se* všeho jako jeden „z nich“ a současně si chce zachovat odstup ve snaze zajistit co nejvyšší míru objektivitu svých pozorování. Jinými slovy, Powdermakerová upozorňuje

na fakt, že technika zúčastněného pozorování se skládá z dostředivé a odstředivé síly, jež tvoří svá vzájemná opozita. Toto napětí vyjadřuje samotný název techniky zúčastněného pozorování, kdy *pozorování* znamená pozici vně zkoumané komunity, zatímco účastnit se předpokládá *být součástí*. Domnívám se, že elegantním a výstižným způsobem vyjádřil podstatu techniky zúčastněného pozorování americký kulturní antropolog John Whiting, když v jedné ze svých přednášek rozdíl mezi pozorováním a zúčastněným pozorováním přiblížil následujícím příkladem: „Pozorovatel je pod postelí, zúčastněný pozorovatel v ní“ (cit. Guest – Namey & Mitchell 2013: 78).

Kathleen a Billie Dewaltovi formulovali sedm pilířů zúčastněného pozorování. Podle jejich názoru nepředstavuje život v komunitě jedinou charakteristiku zúčastněného pozorování. Ke klíčovým rysům náleží (Dewalt & Dewalt 2002: 4):

1. Pobyt mezi příslušníky zkoumané komunity po delší časové období.
2. Osvojování si místního jazyka a jeho užívání.
3. Aktivní podíl na každodenních, rutinních činnostech i mimořádných událostech, a to spolu s lidmi, kteří jsou jejich plnými účastníky.
4. Užívání běžných rozhovorů s lidmi jako etnografického interview.
5. Informální pozorování během odpočinku či potulování po okolí.
6. Zaznamenávání etnografických dat získaných pozorováním.
7. Užívání explicitních i mlčky získaných informací za účelem analýzy a interpretace.

Tab. 21: Výhody a nevýhody zúčastněného pozorování

Zúčastněné pozorování	
Výhody	Nevýhody
poskytuje vhled do kontextu vztahů a událostí	je časově náročné
zvyšuje šanci na získání přístupu k jinak nedosažitelným datům	je značně subjektivní
poskytuje předporozumění etnografickým datům z hlediska příslušníka zkoumané skupiny či komunity	závisí na osobnosti, pracovitosti a disciplíně výzkumníka

Na vymezení techniky zúčastněného pozorování se odborníci vesměs shodnou, souhlasí rovněž s tím, že napsat „kuchařku“, jak jej vždy úspěšně realizovat, zkrátka nelze. Podmínky výzkumů, jejich tematické zaměření, okolnosti, za nichž je antropologové realizují, a lidé, u nichž a s nimiž výzkumy probíhají, jsou různorodé do té míry, že se zkrátka nedá podat univerzálně platný postup, jak úspěšně použít techniku zúčastněného pozorování. Přesto lze vymezit tři hlavní předpoklady pro její užití: (1) být v místě, (2) navázat vztah s příslušníky

zkoumané skupiny či komunity a získat jejich důvěru a (3) strávit s nimi dostatek času (srov. Guest – Namey & Mitchell 2013: 76–77). Zatímco body (1) a (3) představují *condiciones sine quibus non* terénního výzkumu vůbec, navázání vztahu s lidmi, získání jejich důvěry a přístup *mezi* ně jsou delikátní úkoly, k jejichž úspěšnému řešení neexistuje žádný univerzální recept. Často napomůže náhoda. Tak například Clifford Geertz ve slavné eseji věnované kouhoutím zápasům na Bali vzpomíná, jak ho s manželkou po příjezdu místní obyvatelé ignorovali, vyhýbali se jim, zůstávali pro domorodce „průhlední“ (Geertz 2000: 457). Při jednom z ilegálních kohoutích zápasů udělala místní policie zátah. Oba antropologové, místo aby se prokázali jako výzkumníci s platnými povoleními, začali před policisty utíkat *společně s místními* a příští den se pro ně vesnice proměnila: „Nejen že už jsme nebyli neviditelní, ale náhle jsme byli středem veškeré pozornosti, objektem velikých projevů vřelosti, zájmu a obzvláště zábavy“ (Geertz 2000: 458).

Antropologové se shodují, že technika zúčastněného pozorování přináší mnoho nesporných výhod. Bernard (2006: 354–356) je shrnul a uvedl pět hlavních důvodů, proč vůbec techniku zúčastněného pozorování užít:

1. Otevírá přístup k informacím a znalostem, jež zůstávají pro vnějšího pozorovatele nedosažitelné.
2. Pokud se podaří výzkumníkovi vplynout do zkoumané skupiny či komunity, snižuje riziko stylizace chování lidí za přítomnosti antropologa. Její členové se i v blízkosti badatele chovají běžně, antropolog díky tomu může studovat normální chování.
3. Přivádí antropologa k odkrývání nových tematických oblastí a výzkumných otázek.
4. Poskytuje intuitivní předporozumění získaným etnografickým datům.
5. Dovoluje zaměřit téma výzkumu na jevy, které jsou jinak nestudovatelné.

Zúčastněné pozorování přináší výhody, ale má i svá úskalí. Jedná se především o problém časové náročnosti, subjektivity a etických dilemat. Pracovat technikou zúčastněného pozorování vyžaduje strávit mnoho času účastí na běžném životě zkoumané komunity. **Časová náročnost** plyne ze skutečnosti, že výzkumník získává etnografická data informální cestou; k poznatkům a porozumění jej nepřivádí například zkratky etnografických interview, nýbrž osobní zkušenosti nabyté participací na rutinních událostech. Může trvat dlouhou dobu, než se výzkumníkovi podaří dobrat se relevantních poznatků. Za jednu z hlavních nevýhod techniky zúčastněného pozorování se pokládá její závislost na osobnosti antropologa; zúčastněné pozorování zůstává podmíněno **subjektivitou** výzkumníka. Na povrch vystupuje problém vyhodnocení získaných etnografických dat, zúročení nabytých zkušeností a znalostí jemných odstínů významů a chování za účelem jejich adekvátního „překlady“ do odborných studií a knih. Jelikož antropolog pracuje tak, že sám tvoří součást toho, co je objektem jeho výzkumního zájmu, je na něm osobně interestován, čelí antropologové problému odstupu od studované problematiky a řeší,

jak vůbec podat odpovídající popis a výklad zkoumaného jevu tak, jak mu dotyčný výzkumník rozuměl a prožíval jej. Asi nejlépe toto úskalí vystihují věty „musel bys tam být“ či „to bys musel zažít“, postihující nemožnost vyjádřit slovy nabyté porozumění (srov. Guest – Namey & Mitchell 2013: 77). Zúčastněné pozorování přináší **etická dilemata** (viz též 5.14), jelikož výzkumníkovi umožňuje přístup k událostem či znalostem, jež zůstávají pro nečleny komunity nedosažitelné. Vezměme za příklad Fredrika Bartha, jenž se musel vyrovnat s otázkou, co a jak zveřejnit z výsledků výzkumů mezi novoguinejskými Baktamany, u nichž sám prošel několika stupni iniciačního systému mužského kultu. V něm nabyt znalostí určených výhradně mužům. Baktamané na něj apelovali, aby „u nás“ sdílel znalosti jen s těmi, kdo zde prošli iniciací. Barth tudíž řešil otázku co, jak a v jakém rozsahu zveřejnit (srov. Barth 1975).

Mohou se vyskytnout **překážky**, jež brání plnému provádění zúčastněného pozorování. Plynou především z **věku, pohlaví a sociální či etnické příslušnosti** výzkumníka (Dewalt & Dewalt 2002: 26). Snaze zcela se zapojit do života zkoumané komunity mohou uvedené i další vlastnosti bránit z řady důvodů. Tak například známá kontroverze kolem výsledků studia adolescentních samojských dívek, které provedla Margaret Meadová v polovině dvacátých let (Mead 1928), je dobrou ukázkou omezení, jež může pro výzkum znamenat pohlaví badatele. Meadová studovala život adolescentních dívek, vedla s nimi etnografická interview a zapojovala se do každodenních aktivit. Derek Freeman (1983, 1999) podrobil Meadovou z řady důvodů ostré kritice a vyslovil názor, že se nechala svými (pouze dvěma) informátorkami ošálit a samojskou kulturu tak interpretovala mylně. **Nancy Scheper-Hughesová** však prohlásila, že sám Freeman toho o intimním životě náctiletých samojských dívek nemohl mnoho zjistit, protože kdyby se jich ptal na to samé co Meadová, byl by z ostrova prchal v lepším případě s nálepkou „staré prase“ (orig. *dirty old man*) (Scheper-Hughes 1987: 449). Z toho je více než zřejmé, že některá témata se mohou pro antropologa stát pro jeho věk, pohlaví a další vlastnosti jen těžko studovatelnými nebo i zcela nezkoumatelnými. Například obtíže při překonávání věkového rozdílu dobře ilustruje film *Vrať se do hrobu*, v němž sociolog Víťa Jakoubek čelí problémům, jak ve svých více než třiceti letech zúčastněným pozorováním zkoumat postoje středoškolských studentů.

Často se v odborné literatuře diskutuje o fenoménu přerodu antropologa v domorodce. Jedná se o tzv. *going native*, kdy se z antropologa stává **téměř domorodec**. Snaha plně se přizpůsobit podmínkám a stylu života zkoumané skupiny může vyústit v psychické a tělesné sžití výzkumníka s danou kulturou do té míry, že se začne pokládat za jednoho z nich nebo se u nich rozhodne trvale žít. Takové rozhodnutí učinil Kenneth Good, jenž se po nějaké době strávené u Janomámů rozhodl zůstat u nich natrvalo. Prožil mezi nimi bezmála třináct let, plně si osvojil jejich jazyk, oženil se tu a byl adoptován do jednoho jejich rodu. Shledal, že život mezi nimi je sice provázen nebezpečím a násilím,

ale současně je plný kamarádství, soucitu a harmonie komunitního života (Good & Chanoff 1991: 13). Oblékal se jako Janomám, lovil jako oni a choval se jako oni. Nic to nemění na skutečnosti, že antropolog *going native* nadále zůstává a zůstane přistěhovalcem, cizincem. Myslím, že pregnantně to vystihl **Alfred Schütz** ve své slavné esejí *Cizinec*. Hroby a vzpomínky podle něj „nelze ani přenést, ani se jich nelze zmocnit“. Cizinec „může přinejlepším chtít a být schopen v živé a bezprostřední zkušenosti sdílet se skupinou, do které vstupuje, její přítomnost a budoucnost. Vždy však bude z takových zkušeností za všech okolností vyloučen v její minulosti. Z hlediska nové skupiny je člověkem bez minulosti“ (Schuetz 1944: 502).

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU:

Přípravy na singsing trvaly asi do půl jedenácté. V tu dobu jsme se vypravili na místo konání vzdálené asi deset minut. Studenti místní školy tam již zpívali, hráli a tancovali. Kolem půlnoci se do mě dala zima, kterou se mi nedařilo zaplašit ohříváním u malých plamenů. Asi tak v jednu jsem si vypůjčil kundu drum a přidal se do tanečního hemžení, bubnoval a pokoušel se tancovat s nimi. Vstup do singsingu lidé provázeli potleskem a radostně reagovali na můj pokus tančit na jejich způsob. Popravdě řečeno, vystačil jsem si se dvěma základními kroky školních diskoték osmdesátých let. Hodinový pohyb mě probral a zahřál, takže jsem bez větších obtíží mohl sledovat hlavní část programu, jež začínala ve tři ráno. ... Účast na singsingu mi zřetelně otevřela dveře k místním lidem. Když jsem s ostatními čekal na příchod lidí z ostatních vesnic, chodili sami za mnou, aby mi něco vyprávěli nebo mě učili, jak se splétat paspas z listů.

5.7 PRÁCE S INFORMÁTORY

Neodmyslitelnou součástí terénního výzkumu v antropologii se stala spolupráce s **informátory**. Za informátora označujeme jakéhokoli příslušníka kultury, který může a chce antropologovi poskytnout potřebné informace. Antropologové často provádějí výzkumy v malých komunitách, kde etnografická data nezískávají pomocí reprezentativního vzorku populace, ale prostřednictvím několika vybraných informátorů. Jejich hlavní vlastností je kulturní kompetence; jinými slovy, musí mít co říci k vybranému předmětu výzkumu. V antropologii se neřídka hovoří o **klíčovém informátorovi**. Jedná se o osobu s širokým rozhledem a kompetencí vzhledem k tématu výzkumu a představuje pro antropologa hlavní kontakt v jeho průběhu. Někteří informátoři vstoupili do dějin antropologie. Kenneth Read spolupracoval s Makisem, Turner s Kasondou a Meadová s Unabelinem. Posledně jmenovaný ilustruje proměnu postavení informátorů v dějinách antropologie. Zatímco v počátcích antropologických výzkumů zůstávali informátoři povětšinou anonymní,

později se začalo pokládat za standard, že antropologové přiznali svým spolupracovníkům jejich existenci, byť někdy z důvodu jejich ochrany pod pseudonymem. Meadová v klasické práci *Sex and Temperament in Three Primitive Societies* (Pohlaví a temperament u tří primitivních společností, 1935) neuvedla, že hlavním zdrojem informací o arapešské kultuře byl Unabelin. To vyšlo najevo až v pozdějších dílech, kdy jej Meadová nechala vystoupit z anonymity (srov. Mead 1947, 1949). Dnes se pro označení jedinců, s nimiž antropolog během terénního výzkumu navázal kontakt za účelem získávání etnografických dat, stále častěji užívá pojmu **konzultant** či **spolupracovník**. Odráží se v tom proměna postavení příslušníků zkoumané kultury v antropologickém terénním výzkumu. Pojem informátor naznačuje podřízené a pasivní postavení. Je třeba mít vždy na paměti, že spolupracovník v terénu **není automaticky na etnografická data**, jádro terénního výzkumu vždy spočívá v osobním setkávání lidských bytostí (viz Crapanzanovo dílo v 5.8).

Úspěch výzkumu ovšem nezáleží jen na přítomnosti lidí, kteří mají co sdělovat, ale současně a především na tom, zda se vůbec uvolí ke spolupráci. Zdar celého výzkumu závisí především na osobnostních vlastnostech a životních zkušenostech informátorů. Jejich výběru je proto potřeba věnovat náležitou pozornost. Lidé v každé společnosti se liší svým statusem a rolemi, které ovlivňují perspektivu, z níž vnímají, hodnotí a interpretují svou kulturu. Přínos informátorů pro konečný výsledek závisí rovněž na jejich schopnosti sdělovat a formulovat stanoviska, názory a vědomosti. Kombinace těchto faktorů činí z výběru informátorů složitý a stěžejní úkol. Tak například americký sociolog **William Foote Whyte** (1914–2000) uskutečnil výzkum mezi italskými imigranty v Bostonu. K úspěchu mu pomohl **klíčový informátor** Doc, s nímž se seznámil prostřednictvím sociálních pracovníků. Doc se ukázal jako kompetentní informátor, který Whyteovi otevřel dveře do komunity a poskytl mu cenné informace. Bez jeho pomoci by Whyte jen stěží dosáhl dobrých výsledků, protože by jen těžko získal důvěru příslušníků gangu; nabytí jí jen proto, že jej Doc představil jako svého přítele a vyžadoval po něm, aby se tak také za všech okolností choval (srov. Whyte 1993). Najít klíčového informátora proto představuje jeden z nejdůležitějších momentů výzkumu. James Spradley identifikoval pět klíčových vlastností informátora (Spradley 1979: 46):

1. od dětství prochází **enkulturací** ve zkoumané kultuře,
2. v současnosti je **zapojen** do života komunity,
3. je **neznalý** jiných kultur nebo subkultur (Spradley pracuje s pojmem *cultural scene*),
4. disponuje **časem**, jenž může věnovat antropologovi,
5. **neanalyzuje** sdělované informace.

Obdobný výčet vlastností informátora podal Marc-Adéland Tremblay (1957). Podle tohoto kanadského antropologa musí být v ideálním případě informátor **nestranný** při předávání informací, **komunikativní** způsobem, jenž je pro výzkumníka srozumitelný, **ochotný** ke spolupráci, musí vládnout

znalostmi, k nimž má přístup díky své specifické **roli** ve zkoumané komunitě. Za informátory považuje takové jedince, s nimiž výzkumník soustavně vede etnografická interview po delší období s cílem získat popis sociální a kulturní skutečnosti (Tremblay 1957: 688).

Tab. 22: Proslavení informátoři

Informátor	Kultura	Antropolog
Ishi	Yahi	Alfred Kroeber
Unabelin	Arapeš	Margaret Meadová
Pa Fenuatara	Tikopia	Raymond Firth
Makis	Gahuku-Gama	Kenneth Read
Kasonda	Ndembu	Victor Turner
Tuhami	Maroko	Vincent Crapanzano

Jedním ze způsobů práce s informátory je vedení **etnografického interview**. Zpravidla se v metodologických příručkách rozlišuje interview neformální, nestrukturované, polostrukturované a strukturované (srov. Bernard 2006). Etnografické interview lze vymezit jako více či méně cílevědomou a řízenou komunikaci mezi antropologem a informátorem. Vedení etnografického interview přináší četná úskalí, proto by měl antropolog brát zřetel na axiomy interpersonální komunikace obecně. **Nelze nekomunikovat.** Každé chování je komunikací, nejen slovní projev. Lidé se vždy nějak chovají, a proto komunikují; dokonce i odmítání komunikovat je chováním, a tedy komunikací. **Komunikace zahrnuje obsahovou a vztahovou rovinu.** Během komunikace nedochází pouze k výměně informací, současně obsahuje i vyvolává chování, protože obsahuje příkazovou složku. Při komunikaci dochází k přenosu informací, ale také příkazů jako informací o těchto informacích. Jinými slovy, jak máme se zprávou naložit, jak jí máme rozumět. Dále obsahuje **fázování sledu událostí**. Jedná se o kulturně ustavené konvence, jak fázovat interakce mezi účastníky komunikace. V každé kultuře se vyvinula pravidla pro interakci, tedy kdo, kdy a jak smí zpravidla komunikovat. **Komunikace má svou digitální a analogovou složku**, které nelze oddělit. Digitální komunikace je verbální, jedná se o uspořádávání znaků jazyka podle syntaktických pravidel. Analogová složka představuje veškerou non-verbální komunikaci, tedy například postoj, gesta, výraz tváře, intonaci hlasu (Watzlawick – Bavelasová & Jackson 2011: 51–68). Při vedení etnografického interview s příslušníky zkoumané kultury musí antropolog dbát zvýšené opatrnosti, aby překonal úskalí **interkulturní komunikace**, kterou můžeme definovat jako komunikaci mezi příslušníky různých kultur nebo mezi různými kulturami. Z předchozích axiomů je evidentní, že pro účinnou komunikaci

s informátorem je nezbytné si osvojit jak místní jazyk, včetně nonverbální složky komunikace, tak pravidla toho, jak komunikaci fázovat.

Jan Blommaert a Dong Jie konstatovali, že ne každé interview lze považovat za etnografické. Za určující moment lze označit získávání informací tak, aby rozšířily nebo kontextualizovaly data získávaná pozorováním, zúčastněným pozorováním a dalšími technikami uplatněnými při terénním výzkumu (Blommaert & Jie 2010). V citované práci Blommaert a Jie popsali čtyři pilíře vedení etnografického interview:

- 1. Interview jsou rozhovory.** Výzkumník by se neměl chovat jako tazatel, protože jeho partner v rozhovoru by se mohl snadno začít chovat jako respondent, formalizovat a zkracovat své odpovědi a na jejich konci říkat: „Další otázka?“ Smyslem interview není přimět partnera v rozhovoru k tomu, aby nám během jediného setkání zprostředkoval ucelené informace, jež budou křišťálově průzračné. V lidských rozhovorech se nachází mnoho neporozumění, rozporů a nejasností. Podobné to bude v etnografickém interview, jež se navíc může a mnohdy také bude odehrávat jako interkulturní komunikace, jež zvyšuje riziko vzájemného neporozumění.
- 2. Výzkumník tvoří součást interview.** Interview nelze chápat jako monolog toho, kdo antropologovi rozpráví nebo odpovídá na otázky. Data získaná v průběhu etnografického interview nezahrnují pouze to, co řekl partner v rozhovoru, protože výzkumníka nelze chápat jako neutrální periferní jednotku ovládající diktafon či psací potřeby. Antropolog se totiž vedením rozhovoru, kladením dotazů a svým chováním i reakcemi stává součástí dat získaných při interview. Proto se musí interview přepsat, analyzovat a interpretovat jako celek, tedy včetně hlasu antropologa. Je namístě si uvědomit, že komunikace neznamená pouze vyslání sdělení od jeho původce k adresátovi, ale celou interakci mezi nimi (Watzlawick – Bavelasová & Jackson 2011).
- 3. Při interview je důležitý sběr příhod.** Rozhovory nemusí zahrnovat pouze sdělování faktů, lidé často v rozhovorech vyprávějí příběhy ze života komunity, příběhy své i cizí. Jedná se o malé poklady, které lze při terénním výzkumu získat. Příběhy lze chápat jako konstrukce, jimiž lidé dávají sociální a kulturní smysl životním zkušenostem (viz 5.8). Zahrnují nejen fakta, ale i jejich uspořádání vypravěčem do smysluplného celku. Lze je chápat jako metainformace, tedy informace o tom, jak rozumět informacím (Watzlawick – Bavelasová & Jackson 2011). Lidé vyprávějí příběhy, protože je z nějakého důvodu považují za důležité, proto se nesmí ve výzkumu podceňovat. Výzkumníkovi umožňují snadněji pochopit a kontextualizovat další získaná fakta nebo jim dodat smysl (Blommaert & Jie 2010: 52).
- 4. Neexistuje nic jako špatné interview.** Každé interview představuje zdroj poučení nebo obsahuje alespoň nějaká data, na nichž lze dále stavět. Zkrátka, každé interview něco přináší. Antropolog nemusí být nutně spokojen s obsahem rozhovoru a jeho výtěžkem, ale žádné interview nepředstavuje ztrátu

času a energie. S každým totiž nabývá zkušeností a poučení, jak si ideálně vést při dalším setkání s příslušníky zkoumané kultury, jak a na co se ptát. V tomto ohledu lze každé interview, jež se podaří uskutečnit, považovat za přínos, protože přispívá k posílení kulturní kompetence a znalostí antropologa.

Tab. 23: Typy etnografických interview

Typ etnografického interview	Popis
neformální	Jakýkoli rozhovor vedený při vhodné příležitosti. Má povahu volného povídání ze zájmu o téma nebo osobu.
nestrukturované	Často se etnografické interview vede jako nestrukturované. Od neformálního rozhovoru se odlišuje tím, že účastníci rozhovoru si uvědomují, že se nejedná o pouhé popovídání, nýbrž o cílené, nicméně neformalizované získávání informací. Výzkumník se drží pouze témat, jež jej zajímají, ale průběh rozhovoru nijak formálně nekontroluje ani neřídí.
polostrukturované	Při polostrukturovaném interview má výzkumník předem připravená témata, jež se mají stát předmětem rozhovoru. Výzkumník si může předem stanovit jejich pořadí, ale samotné interview má do značné míry volný průběh. Pokud data pro výzkumníka sbírají jeho asistenti, musí obdržet pokud možno psané instrukce, jak vést rozhovor a jaká témata při rozhovoru pokrýt.
strukturované	Rozhovor je veden podle předem daného scénáře. Při rozhovoru jsou účastníkovi kladeny připravené otázky a případně i škály odpovědí.

Získávání informací nemusí být vždy snadné. Poučná je zkušenost již citovaného Barleyho, jenž vyličil svízele prvního terénního výzkumu v populární knize *The Innocent Anthropologist* (Naivní antropolog, 1983). Popisuje své trampoty při realizaci výzkumu u etnické skupiny Dowajo, kterým do jeho příjezdu nikdo nevysvětlil, kdo je antropolog, čím se zabývá a proč se tím vlastně vůbec zabývá. Posteskl si nad dowajskou argumentací kruhem. Když se zeptal, proč dělají to či ono, řekli mu, protože je to dobré. Na dotaz, proč je to dobré, se dozvěděl, že jim to řekli předkové. A proč vám to předkové řekli? Řekli nám to, protože je to dobré. Každá věc, na niž se dotázal, předky začínala i končila a nedokázal se jim vyhnout (Barley 1983: 82–83).

Necháme-li stranou obtíže při získávání informací kvůli komunikačnímu šumu nebo celkovému nedorozumění, může nastat i problém s pravdivostí informací, jež antropolog získává. Informátorům totiž není radno vše věřit, protože zkrátka občas lžou. **Hortense Powdermakerová** vypráví (1966), jak se jí při výzkumu ve vesnici Lesu v Novém Irsku přihlásil domorodec jménem

Sevok, obyvatel sousední vesnice, a chtěl se stát jejím informátorem. Powdermakerová s ním udělala rozhovor, kterému přihlíželi obyvatelé Lesu. Následně jeho informace označili za lži. Sevok se již nikdy neukázal, ale Powdermakerová i tak pomohl při realizaci výzkumu, protože vždy, když měla podezření, že informátor klame, ptala se, zda ji chce balamutit stejně jako Sevok. Klamat může nejen jednotlivý informátor, antropolog se může stát obětí „spiknutí“ celé komunity. Dobře známou se stala situace, do níž se dostal při výzkumu Janomámů **Napoleon Chagnon**. Ten se rozhodl získat informace o příbuzenském systému, a protože je místní příbuzenský systém komplikovaný a pojmy pro příbuzenství často mnohoznačné, rozhodl se rozkrýt příbuzenský systém sběrem genealogických dat prostřednictvím získání osobních jmen. Jediná komplikace spočívala v janomámské tradici zákazu vyslovovat osobní jména. Tabu se týkalo nejen jmen zemřelých, ale rovněž žijících, zvláště mužů. Všeobecná neznalost osobního jména nějakého muže je totiž známkou prestiže, jíž v komunitě požívá. Chagnonovo rozhodnutí rozkrýt příbuzenský systém sběrem genealogických vztahů pro něj znamenalo proniknout do tajemství osobních jmen mrtvých i živých. Janomámové připravili důmyslnou past, když si začali vymýšlet pravá osobní jména i příbuzenské vztahy (někdy nesmyslné, například, že si někdo vzal svou tchyni), systematicky se je učili a prezentovali je Chagnonovi. Jeho „antropologická bublina splaskla“, když o pět měsíců později navštívil asi dvanáct hodin vzdálenou vesnici, kde zamýšlel pokračovat ve sběru dat. Tam se mohli potřhat smíchy, když slyšeli o lidech jménem „Dlouhý ocas“ či „Prdnu-tý dech“ (Chagnon 1983: 19–20). Chagnon následně změnil taktiku, začal pracovat s informátory individuálně a propracoval způsob prověřování informací křížem tak, aby odhalil výmysly (Chagnon 1983: 20–21, srov. též Chagnon 2013).

Antropolog musí dbát na to, aby jeho informátoři byli dobře obeznámeni s předmětem výzkumu, aby věděli, co se od nich očekává a jaké jsou cíle výzkumu. Antropolog musí také chránit soukromí svých informátorů. Ilustrativní je dílo Oscara Lewise *The Children of Sanchez* (Sanchezovy děti, 1961), které představuje jeden z výsledků jeho výzkumu „kultury chudoby“ v Mexiku. V díle zaznamenal příběh extrémně chudé mexické rodiny, jejíž skutečné jméno utajil a uváděl je pod pseudonymem Sanchezovi. Doslovně přepsal všechny jejich názory a příběhy a nijak neupravoval obscénní jazyk jejich vyprávění. Reakce mexické laické i odborné veřejnosti byla bouřlivá. Lewis napadali a obviňovali ho z podvržení dat, z toho že je získal z tajných zdrojů (tajný agent FBI), že Mexičany označuje za nejzaostalejší, nejbídnější a nejodpornější lidi na světě. Lewis byl zcela otevřený při vysvětlování cílů výzkumu a jeho sponzorů. Od Sanchezových měl svolení zveřejnit jejich příběh, ale současně měl utajit jejich identitu. Měl Lewis povinnost i za dramatických okolností, které následovaly po publikaci díla v Mexiku, nadále chránit anonymitu svých respondentů? Antropolog se nemůže při práci s informátory vyhnout etickým rozměrům takové spolupráce, musí řešit mnohá dilemata a vážit svá rozhodnutí nejen během pobytu v terénu, ale nutně také po návratu (viz 5.14).

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

Mr. S. vykazuje vysokou inteligenci, rychle chápe sociální situaci a dobře formuluje své myšlenky. Rozhovory s ním jsou vždy milé a poučné. Navíc dokáže záležitosti dobře zorganizovat, takže není třeba nic dlouze dojednávat. Jako informátor vykazuje ty nejlepší vlastnosti. Navíc je jasné, že si nás velmi oblíbil a při dalším příjezdu by nás rád ubytoval u sebe. ... Již jsem se opakovaně setkal s dotazy na rodinu, kolik mám potomků či zda se u nás také pěstují batáty a banány a máme období sucha a dešťů. Když jsme si o tom povídali s Mr. S., reagoval na mé sdělení o čtyřech ročních obdobích otázkou, jak dokážeme uchovat potraviny v zimě, kdy neprobíhají sklizně. Dal jsem mu hned několik příkladů, jak lze dlouhodobě uchovat potraviny. Zamyslel se a říkal, že se u nich klima mění, že se již nemohou spoléhat na přirozený kalendář. A zamrazilo mě, když prorocky dodal: „Bojím se, že až jednou přijde zima sem, nebudeme umět uchovat potraviny, a všichni tu umřeme hladu.“

5.8 ŽIVOTNÍ PŘÍBĚHY

Sběr životních historií či životních příběhů se rozvinul do techniky antropologického výzkumu, která se v současnosti hojně užívá. Jedná se o způsob vzhledu do zkoumané kultury prostřednictvím narace zkušeností, vzpomínek, postojů a znalostí, které výzkumník zaznamenává při zvláštním typu etnografických interview vedených s konkrétním příslušníkem studované kultury. Životní příběhy zpravidla vznikají na základě intenzivní dlouhodobé spolupráce antropologa s informátorem. Prezentování kultury prostřednictvím informací o životě jednoho či několika málo jedinců čelí problému **reprezentativnosti** výsledků takto zaměřených výzkumů. Otázka reprezentativnosti neplyne nutně z malého vzorku, na němž výzkumník zakládá svá zjištění a závěry, nýbrž z míry normality osobnosti narátora (k diskuzi o normalitě viz Davis 2012). Na problém upozornila například **Cora DuBoisová**, jež při výzkumu na ostrově Alor pracovala s osmi informátory, jež vůbec nepokládala za typické představitele zkoumané kultury (DuBois 1944). Na stejné úskalí narazila Marjorie Shostaková, když na základě informací získaných v rozhovorech s Nisou sestavila a vylíčila životní osudy této !kungské ženy. Dílo poskytuje vhled do způsobu života a kultury !Kungů očima jedné její příslušnice. Nisa však podle Shostakové vůbec nepředstavovala průměrnou !kungskou ženu. Její tragické životní osudy a netypická osobnost vyústily v „krajně vyhraněný obraz kultury jejího lidu“ (Shostaková 1993: 287).

Ohlédneme-li se zpět do dějin sociální a kulturní antropologie, najdeme mnoho příkladů užití této techniky za účelem reprezentace kultury jako celku z hlediska vybraného jedince. Jako jeden z prvních se na zaznamenání životní historie informátora zaměřil americký kulturní antropolog Alfred Kroeber, jenž dlouhodobě spolupracoval s nativním Američanem jménem Ishi, který zůstal posledním z kalifornského kmene Yahi.

Průkopnickou práci odvedl americký kulturní antropolog **Paul Radin** (1883–1959), jenž se dlouhodobě zabýval studiem kultur severoamerických indiánů. V proslulém díle *The Autobiography of the Winnebago Indian* (Autobiografie winnebagského indiána, 1920) přetlumočil názory, myšlenky a životní příběh indiána Sama Blowsnaka, o němž v textu referuje jako o S. B. Radin si stanovil cíl získat příslušníka kultury středního věku, který dokáže popsat svůj život v souvislosti se skupinou, v níž vyrostl (Radin 1920: 384). Práci navázal na úspěch své dřívější studie založené na autobiografické naraci jiného winnebagského indiána jménem Jasper Blowsnak, shodou okolností staršího bratra Sama Blowsnaka. Již tehdy uvedl, že zaznamenání životní historie vnáší do etnografických monografií a textů skutečné osobnosti s jejich názory a emocemi a dovoluje vylíčit studovanou kulturu opravdu z nativního hlediska. Příměs biografií zbaví čtenáře oprávněného pocitu, že jsou etnografie „vysušené až na kost“ (srov. Radin 1913: 293). Radinův zájem o životní historie vyvrcholil dílem *Crashing Thunder* (Burácející hrom, 1926), v níž se vrátil k životnímu příběhu Jaspéra Blowsnaka (srov. Radin 1999).

Antropologické teorie první poloviny 20. století ve Spojených státech vesměs předpokládaly izomorfii jedince a kultury. Na této premise stavěly zejména představitelé školy „osobnost a kultura“. Nepřekvapí proto, že klasička uvedeného směru Margaret Meadová využila potenciálu techniky životní historie, když se zabývala pohledem Unabelina na arapešskou kulturu. Za cíl si určila nepodat toliko Unabelinovu životní historii, nýbrž zkoumat vztah mezi osobností a kulturou (Mead 1949: 178). Na základě analýzy Rorschachova testu skvrn, jež na Unabelina aplikovala, došla k závěru, že jeho osobnost a temperament odpovídají ideálnímu dospělému jedinci arapešské kultury.

Získávání životních historií a příběhů se stalo ohniskem zájmu nemála antropologů také ve druhé polovině 20. století. Za všechny lze jmenovat útlé dílo Andrew Stratherna *Ongka* (Ongka, 1979), jež vyvolalo jistou pozornost. Strathern v něm zaznamenal vzpomínky a život bigmana Ongky ze skupiny Kawelka, jenž zažil příchod prvních bělochů do novoguinejské Vysočiny. Novější vydání navíc Strathern za spolupráce s Pamelou Stewartovou rozšířil o hledisko jedné Ongkovy dcery (Strathern 1979, Strathern & Stewart 1999). Langness na základě studia dostupné literatury dospěl ke zjištění, že až do dvacátých let nepředstavovala biografie významnou techniku terénního výzkumu. Autoři píšící od dvacátých let zhruba do poloviny let padesátých věnovali zvýšenou pozornost biografiím, které sloužily především jako ilustrace kulturní dimenze lidských životů. Od poloviny 20. století začal podle Langnesse narůstat význam biografií, docházelo k diverzifikaci jak zvolených nárátorů, tak tematického zaměření (srov. Langness 1965). Zvýšenou pozornost, které se od poloviny století dostávalo biografiím, podtrhuje v té době publikovaná stať renomovaného antropologa Clyda Kluckhohna, v níž mimo jiné rozebíral metodologické otázky získávání biografií (srov. Kluckhohn 1945).

James Peacock a **Dorothy Hollandová** prosazují užívání pojmu **životní příběh** (orig. *life story*) namísto **životní historie** (orig. *life history*), protože nekonotuje pravdivost vyprávění jako slovo historie. Podle jejich zjištění se v antropologii objevují dva hlavní trendy užívání životních příběhů jako prostředků uskutečňování terénního výzkumu. Jeden se zaměřuje na **život**, druhý na **příběh**. První přístup předpokládá, že informátorův život v sobě zrcadlí sociální a kulturní jevy a procesy, přičemž samotný příběh života se považuje za podružný. Vyprávění o životě zkrátka představuje zdroj informací. Oba autoři rozlišují dva podtypy, totiž objektivistický a subjektivistický. V prvním případě se jedná o snahu odvodit z příběhu fakta, která jsou pokládána za objektivní. Druhý přístup předpokládá, že narace je výrazem osobnosti a psychiky vypravěče a umožňuje tudíž zkoumat psychické procesy. V obou případech se počítá s tím, že existuje nějaká externí realita, již vyprávění reprezentuje. Přístupy zaměřené na **příběh** zkoumají samotné vyprávění, jeho strukturu a stavbu a při jejich analýze těží z poznatků sémiotiky, strukturalismu či literární teorie. Na život zaměřené přístupy předpokládají, že příběh **reprezentuje realitu**, orientace na příběh předpokládá, že vyprávění **realitu zakládá**. Smířit obě hlediska se podle nich snaží **procesuální** přístup, který pokládá vyprávění za reprezentaci skutečnosti, ale současně mu přiznává ontologický status. Příběhy jsou považovány jak za faktor působící na formování sociálních a kulturních procesů, tak za jejich výsledek (srov. Peacock & Holland 1993).

Procesuální přístup reprezentuje dílo **Vincenta Crapanzana** (narozen 1939) *Tuhami* (Tuhami, 1980), jež vystavěl na základě rozhovorů vedených s marockým dělníkem pracujícím v dílně na výrobu keramiky. Ten obýval chatrč bez oken na okraji městečka Meknes a domníval se, že pojal za manželku Aiša Kandišu, démonku s velbloudíma nohama, jež si ho uzurpovala, a on se musel zcela podřizovat její vůli. Ve vlastním prostředí tento negramotný Maročan středního věku rozhodně nepatřil k průměrným osobnostem, o čemž svědčí skutečnost, že se směl pohybovat mezi ženami a volně s nimi rozmlouvat. Crapanzano označil knihu za experiment a otevřeně uznává, že výzkumník tvoří nedílnou součást a zároveň spolutvůrce etnografické reality. Pokládá ji za výsledek interakce mezi antropologem a informátorem. Etnografické setkání totiž vede při „vyjednávání“ v rámci rozhovorů k etnografické realitě, které se účastníci setkání podvolují, přitakávají jí, ale žádný z nich ji nevlastní (Crapanzano 1980: ix). Crapanzanovo přetlumočení etnografických setkávání s Tuhamim sestává jak ze vzájemných rozhovorů, tak z Crapanzanových přemítání o Maročanovi a jejich rozhovorech. Líčením dále prolínají vyprávění, vzpomínky, sny, asociace a názory Tuhamiho. Crapanzano si uvědomoval, že Tuhami si ve vyprávěních a odpovědích na otázky mnohdy protiřečí a usvědčuje sám sebe z výmyslů, polopravd a lží. Alespoň tak se mu to zprvu jevilo. Etnografické setkání Tuhamiho a Crapanzana prostřednictvím rozhovorů vytvářelo svébytnou realitu, jež těžila z kulturního zázemí obou protagonistů. Jak jinak si vysvětlit Crapanzanovy úvahy o Tuhamim a jeho

srovnávání s postavami krásné literatury, výklady inspirované Dostojevským, Freudem, Jungem, Lacanem, Sartrem či Simmelem a kontroverzní vystupování v roli Tuhamiho terapeuta. Crapanzanovo experimentální dílo novým inovativním způsobem otevřelo otázku vztahu antropologa a druhého. Životní osudy a zmatená, protimluvná a zároveň pravdivá vyprávění Tuhamiho nelze pokládat za jádro Crapanzanova sdělení; tím je význam formování a proměny vztahu mezi Crapanzanem a Maročanem, tedy mezi antropologem a jeho spolupracovníkem (srov. Crapanzano 1980).

Narativní interview se zpravidla vede při opakovaných setkáních výzkumníka s informátorem a jedná se de facto o zvláštní typ **etnografického interview**, při němž se předmětem rozhovoru stává narátorův **životní příběh**. Rozhovor lze vést buď **chronologicky**, nebo **strukturovaně**. V prvním případě informátor vypráví své životní osudy, tak jak se odehrávaly v jednotlivých etapách. Podrobnost jejich vyličení a rozsah nemusí být nutně stejné. Výzkumník vede rozhovory tak, aby se narátor držel časové linie svého života. Při strukturovaném rozhovoru se životní vyprávění člení do složek či oblastí života, jako jsou život rodinný, profesní či společenský (srov. Vaněk – Mücke & Pelikánová 2007). Již ve zmiňované studii Kluckhohn upozorňuje na specifčnost vztahu mezi etnografem a narátorem. Získání životního příběhu zabere značné množství času a vyžaduje získání důvěry informátora. Výzkumník musí získat souhlas informátora k jeho zveřejnění, a pokud to vyžaduje on nebo situace, chránit jeho anonymitu (viz Kluckhohn 1945).

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

D. a jeho žena A. patří k mimořádným osobnostem. Bez jejich činnosti by asi vesnice a život v nich vypadaly zcela jinak. Mají za sebou studia ve městě a nesou podle svých slov značný podíl na rozběhnutí projektu ochrany stromového klokana. Z jejich vyprávění o životě má jeden dojem, že bez jejich aktivit by zde běžel život jako v době kamenné. Do roku 1998 byl kontakt s okolním světem možný jen díky pěším výpravám. Proto zde lidé neznali pidgin english a nosili grass-skirt a tapa cloth. D. s A. začali mezi místní obyvatele distribuovat oblečení ze secondhandů. A jak říkali, vysvětlili jim, že se musí mýt. Také tvrdí, že se díky jejich úsilí podařilo úspěšně založit YUS Conservation Area. Průběh vzniku nepostrádá na dramatickosti, střelba z luků, útoky kouzelníků či vyhánění z vesnic. Otázkou zůstává, co z toho se vlastně stalo.

5.9 ZÍSKÁVÁNÍ GENEALOGICKÝCH DAT

Získávání genealogických dat má v antropologii dlouhou tradici. O příbuzenské systémy jevil antropologové zájem již v 19. století. Prvenství se přisuzuje Lewisi Henrymu Morganovi, jenž dotazníkovou metodou (viz 4.1) získával

informace o příbuzenských soustavách v různých kulturách. Základy techniky sběru genealogických dat položil britský sociální antropolog William Halse Rivers Rivers, jenž ji uplatnil během expedice do Torresova průlivu.

Získávání tohoto typu dat přispívá zejména k rozkrytí sociální struktury, dynamiky společnosti a zjišťování sociálních a migračních procesů. Tuto techniku nelze podcenit ani v době, kdy antropologie prochází radikální proměnou vyvolanou jak vnitřní kritikou, tak proměnou světa, který zkoumá. Genealogické vztahy souvisejí zpravidla s ekonomikou, politikou či náboženstvím ve zkoumané kultuře (srov. Crane & Angrosino 1974). Vedle toho jsou genealogie výrazem příbuzenského systému, podle kterého se v některých ohledech řídí vztahy mezi lidmi. Jinými slovy genealogické vztahy a příbuzenský systém jsou jako příslovečné dvě strany jedné mince.

Rivers v knize *The Todas* (Todové, 1906) označil techniku sběru genealogií za jednu z nejdůležitějších v jeho výzkumu. Shromáždil během něj sedmdesát dva rodokmenů, které dával systematicky do souvislosti s dalšími aspekty kultury Todů. Tuto techniku Rivers popsal již v roce 1900, kdy referoval o jejím využití v Torresově průlivu, a vyjádřil přesvědčení, že antropologům otevírá široké možnosti užití, zvláště proto, že lze s její pomocí odhalit sociální strukturu. Ve studii popsal principy grafického zpracování dat a rovněž upozornil na rizika spojená s využíváním angličtiny, neboť anglická slovní zásoba zkresluje nativní příbuzenskou terminologii. Podle Riverse práce s genealogickými daty antropologovi usnadňuje přístup ke konkrétním lidem a participaci na sociálním životě zkoumané kultury. Uvedl, že podrobná znalost sociálního uspořádání mu otevřela přístup k místním obyvatelům, jelikož zvyšovala jeho důvěryhodnost.

Svému pojetí techniky získávání genealogií vtiskl Rivers konečnou podobu ve čtvrtém vydání *Notes and Queries* z roku 1912. Zůstala i ve vydání posledním, šestém, datovaném 1951, jež obsahuje jasné instrukce, jak postupovat při sběru genealogií, jenž lze provádět i bez znalosti lokálního jazyka. První se má dotazováním zjišťovat matka a otec informátora – jméno matky (ženy z „jejíhož lůna se narodil“) a jejího manžela (muže, „který jej zplodil“). V následujícím kroku se zjišťují výrazy, jimiž je oba oslovuje, a slovo, jímž se naopak oni obracejí k němu. Pokračuje se zjišťováním sourozenců a výrazů, jimiž se oslovují všichni členové nukleární rodiny. Tímto způsobem se má výzkumník při sběru rodokmenu dobrat všech relevantních příbuzenských vztahů, pozic a souvisejících pojmů (Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 1951: 54–55).

Při sběru a zaznamenávání genealogických dat antropologové rozlišují **konsangvinní** a **afinní** vztahy. Konsangvinní vztahy jsou dány biologicky. Jinými slovy, jedná se o pokrevní příbuzenské vztahy dané narozením. Zahrnují tedy otce, matku, prarodiče a sourozence, potomky, sourozence rodičů (strýce a tety) atd. Afinní vztahy vznikají sňatkem. Afinní příbuzní jsou tedy například tchyně a tchán, snacha či švagr. Pro příklad lze uvést, že zatímco vztah mezi rodiči je afinní, mezi rodiči a jejich potomky je konsangvinní. Pro záznam těchto

vztahů se postupně zavedly značky, s jejichž pomocí je lze snadno zaznamenat a současně jim z grafického vyjádření rychle porozumět. Například konsangvinní vztah se vyznačuje vertikální linií vedoucí od rodičů k potomkovi. Pokud je potomků více, vyznačují se podél jedné horizontální linie, a to postupně zleva doprava podle pořadí narození od nejstaršího k nejmladšímu. Vedle základních znaků pro vytváření genealogických grafů se využívají ještě další, které umožňují pro určitý okamžik zaznamenat také vývoj genealogických vztahů. Proto antropologové zavedli způsob, jak znázornit rozlukou manželství rozvozem či jeho ukončení následkem úmrtí jednoho z manželů. Tímto způsobem lze zaznamenat například jevy typu levirát či sororát. Další znaky slouží k vyjádření nesezdaných párů, fiktivního příbuzenství (např. adopce), vícečetných porodů či osob, jejichž pohlaví si lidé nepamatují (viz Skupnik 2010).

Rodina, do níž se jedinec narodil, se označuje orientační (*family of orientation*). Rodina, kterou založí, se označuje prokreační (*family of procreation*) (srov. Schusky 1965). Každý jedinec je tedy obvykle členem dvou rodin. Rozlišení orientační a prokreační rodiny nemá pouze teoretický význam, ale promítá se do vlastnických vztahů či prostorového uspořádání. Tak například v mnoha novoguinejských komunitách obývají příslušníci jednoho klanu stejné teritorium, na němž vzniká osada. V ní v samostatných domácnostech žijí jednotlivé nukleární či rozšířené rodiny. Při uplatňování patrilokálního pravidla (též virilokalita) to znamená, že synové při založení prokreační rodiny zůstávají žít v blízkosti rodiny orientační, zatímco dívky se stěhují k manželovi. Opouštějí tudíž teritorium orientační rodiny a přesídlují na území obývané rodinou prokreační. Sociální vztahy lze tudíž do značné míry číst přes prostorové uspořádání. Za tím účelem lze využít také technik tematického mapování (viz 5.10).

Získávání a studium genealogických dat má rozmanitou podobu, záleží na účelu, za jakým výzkumník data sbírá. Může se jednat o rodokmen jednoho klíčového informátora, rodokmeny skupiny informátorů či všech žijících příslušníků zkoumané komunity nebo genealogické vztahy mezi žijícími příslušníky komunity. Záleží rovněž na tom, jak hluboko do minulosti se antropolog chce a může ponořit. Barnes rozlišil mezi **rodokmeny** a **genealogiemi**. Rodokmen vytváří slovním či grafickým popisem informátor jako výpověď o *svém* spojení s předky. Genealogie je na základě analýzy rodokmenů vytvořený souhrn genealogických vztahů ve zkoumané komunitě (srov. Barnes 1967). Jinými slovy, rodokmeny skýtají data o původu konkrétních lidí, která po analýze poskytují přehled o genezi současných příbuzenských vztahů v komunitě.

Zaznamenávání rodokmenů závisí v první řadě na (kolektivní) paměti informátorů. V některých kulturách nesahá znalost ohledně původu hlouběji než pár generací. Jinde se odvozování původu přisuzuje značný význam. Aristokratické rody v Evropě zaznamenávaly a sledovaly své rodokmeny, aby mohly doložit nároky na rozmanitá privilegia. Obdobně sledovali a zaznamenávali genealogické vztahy tonžští králové, jejichž linii podle legendy založil potomek boha *Tagaloa 'Eitumatupua* (Craig 1989). Rozsáhlé rodokmeny si pamatovali

novoguinejští Jatmulové (Bateson 1958). Naopak balijský systém nepodporoval paměť na původ hlouběji než dvě generace (Geertz 1994).

Genealogická data lze v aliterárních společnostech získat zejména pozorováním a vedením etnografických interview (viz 5.7). Při pozorování se výzkumník zaměřuje na interakce lidí a jejich vzájemná oslovení. Při etnografickém interview se kladou otázky orientované obzvláště na zjištění počtu potomků, jejich jmen, pohlaví, pořadí narození a věku. Další otázky by měly směřovat na sourozence informátora a jejich prokreační rodiny. Podobně se zjišťují prokreační rodiny sourozenců rodičů a podobně. Formulace a kladení otázek vyžadují jistou obezřetnost, neboť může lehce nastat vzájemné nedorozumění. Tak například tázat se na bratry a sestry může vést k vzájemnému nedorozumění mezi etnografem a informátorem. V „západních“ kulturách se rozšířil eskymácký příbuzenský systém, jenž pojmově rozlišuje sestry a sestřenice a bratry a bratrance. Havajský příbuzenský systém používá pro sestřenice a sestry jeden výraz a pro bratrance a bratry rovněž jen jeden. Pokud by etnograf nebral zřetel na tyto zvláštnosti, jím získané rodokmeny by následkem nevhodně kladených otázek nemusely odpovídat skutečnosti (viz tabulka 24).

Tab. 24: Rozdíly v označení příbuzenství

Antropologická zkratka	Anglicky	Česky	Galisakan (Wanang)
Z	sister	sestra	nur yaka
B	brother	bratr	munu yaka
FBD	cousin	sestřenice	nur yaka
FBS	cousin	bratranec	munu yaka

Proto se za účelem porozumět sociálnímu uspořádání musí antropolog věnovat rovněž pojmenováním příbuzenských vztahů. Pro popis dat o příbuzenství se zpravidla užívají zkratky anglických výrazů a jejich kombinace. Nicméně příbuzenský pojem představuje nativní koncepci, kterou nelze pokládat za výhradně popisnou. Dává totiž nahlédnout do sociokulturního systému. Tak například v českém jazyce se uvádí pro pozice FF a MF výraz dědeček a pro pozice FM a MM babička. U etnické skupiny Nungon se tyto pozice rozlišují jinak. Bez ohledu na pohlaví se prarodiče z otcovy strany označují *owi*, z matčiny strany *ura*. Zjištění těchto dat vyžaduje čas a nelze předpokládat, že informátoři budou obeznámeni s antropologickými postupy. Již dříve citovaný Barley se při jedné příležitosti pokusil uplatnit učebnicové postupy sběru dat za účelem rozkrytí příbuzenského systému Dowajů. Zahájil své pátrání dotazem: „Kdybys měl sestru... a ta se provdala za muže, jak bys nazýval...“ „Nemám sestru.“ „Ne, ale kdybys měl sestru...“ „Ale já nemám sestru, mám čtyři bratry“ (Barley 1983: 91–92).

Tab. 25: Vybrané příbuzenské pozice a jejich zkratky

Příbuzenská pozice	Zkratka	Příklad označení v dialektu nungon jazyka Yau
otec	F	nan
matka	M	mak
syn	S	keket
dcera	D	vie
otcův otec	FF	owi
otcova matka	FM	owi
matčin otec	MF	ura
matčina matka	MM	ura
otcův bratr	FB	bip
matčina sestra	MZ	mam
otcova sestra	FZ	nat
matčin bratr	MB	bap
bratr	B	oruk/nat
sestra	Z	dana/nat
syn otcova bratra	FBS	oruk/nat
syn matčiny sestry	MZS	oruk/nat
dcera otcova bratra	FBD	dana/nat
dcera matčiny sestry	MZD	dana/nat
syn otcovy sestry	FZS	nip
syn matčina bratra	MBS	nip
dcera otcovy sestry	FZD	nip
dcera matčina bratra	MBD	nip

Antropologové na základě studia genealogií rozlišili několik typů příbuzenských systémů. Rozlišuje se příbuzenský systém súdánský, eskymácký, havajský, irokézský, omažský, crowský. Nutně je však musíme považovat za ideální typy. Tak například výše uvedené příbuzenské pojmy etnické skupiny Nungon zaprvé ukazují rozlišování paralelních a křížových bratranců a sestřenic pomocí slov *oruk*, respektive *dana*. V tomto ohledu se tedy jedná o variantu irokézského příbuzenského systému. Naplňují jej i v několika dalších směrech, když označují stejným výrazem B, FBS a MZS, stejně jako Z, MZD a FBD. Platí to však jen za podmínky, že se z hlediska ega jedná o jedince stejného

pohlaví. Jedinci opačného pohlaví se totiž oslovují *nat*. Tedy pokud je ego muž, označuje FBS slovem *oruk*, pokud by se jednalo o dívku, oslovovala by FBS slovem *nat*. Tím pádem naplňuje určité rysy polynéských příbuzenských systémů, zvláště západní Polynésie, kde se značně rozvinula polarizace genderu v příbuzenských systémech (srov. Howard & Kirkpatrick 1989: 69). Rozdílů od ideální varianty irokézského systému by se našlo v nungonské příbuzenské terminologii a pravidlech jejího užívání více. FZS, MBS, FZD a MBD jsou *nip* bez ohledu na pohlaví, v irokézském systému se označení liší podle pohlaví. Na tuto problematiku upozornili již Buchler a Selby, kteří provedli srovnání 41 společností, které užívají nějakou variantu irokézského příbuzenského systému, a zjistili, že jen málo z nich splňuje všechny jeho znaky (Buchler & Selby 1968).

Tab. 26: Typy příbuzenských systémů

Příbuzenský systém	Podstata
súdánský	vysoce deskriptivní systém, v němž nesou jednotlivé pozice vlastní označení
eskymácký	základem jsou označení pro členy nukleární rodiny
havajský	označení pro pozice v nukleární rodině se rozšiřují na kolaterální příbuzné
irokézský	vyznačuje se především rozlišováním paralelních a křížových bratranců/sestřenic
omazský	patrilineárně založené příbuzenské skupiny; pro označení paralelních bratranců a sestřenic se užívá stejných slov jako pro bratra, respektive pro sestru
crowský	matrilinéárně založené příbuzenské skupiny; pro označení paralelních bratranců a sestřenic se užívá stejných slov jako pro bratra, respektive pro sestru

Genealogie a příbuzenský systém mohou posloužit k pochopení pravidel pro uzavírání sňatků a míru jejich dodržování. Mnoho společností se člení na sociální jednotky, které jsou spojené původem a obvykle je lze identifikovat v dané společnosti užívaným pojmenováním. V antropologii se rozlišují unilineární a neunilineární kognatické způsoby odvozování původu. V případě unilineární descendance se odvozuje původ buď ze strany matky (matrilinarity), nebo ze strany otce (patrilinarity) a dochází k vytváření descendenčních skupin. V případě neunilineární descendance se odvozuje původ rozmanitě a vzniká pouze jedna descendenční skupina označovaná příbuzní (*orig. kindreds*). Nejedná se však o skupinu v pravém slova smyslu. Příbuzní neodvozují původ od jednoho společného předka a nemají zpravidla kolektivní identitu.

Jedná se spíše o síť, jejíž pomyslný střed tvoří jedinec odvozuující svůj původ od určitých příbuzných. Lze tudíž říci, že každý jedinec v neunilineárních systémech má vlastní skupinu příbuzných, která se navíc v průběhu života proměňuje.

Mezi descendenčními skupinami se uzavírají afinní vztahy, obvykle na základě určitých pravidel, jejichž odhalení umožňuje objasnit chod a dynamiku společnosti zkoumané kultury. Pravidla postmaritální rezidence společně s předpisy pro uzavírání sňatků lze analýzou odvodit přímo ze získaných genealogií. Při znalosti existujících descendenčních skupin ve zkoumané společnosti a jejich složení a místa původu jednotlivých příslušníků lze zjistit preferované či přímo předepsané volby partnera/partnerky za účelem uzavření sňatku.

Tab. 27: Typy unilineárních descendenčních skupin

Descendenční skupina	Popis
rod	odvozování původu o jednoho společného známého předka
klan	odvozování původu od společného předka (zpravidla mytického) bez schopnosti přesně rekonstruovat genealogický vztah
frátrie	spojení několika klanů, jejich příslušníci rozšiřují příbuzenská práva na ostatní klany ve své frátrii
moieta	pokud se společnost dělí pouze na dvě frátrie, označují se moiety

Tab. 28: Typy neunilineární (kognatické) descendance

Neunilineární descendance	Vysvětlení	Příklad
bilaterální	odvozování původu jak z linie matky, tak z linie otce	Česko
ambilineární	varianta bilaterální descendance, v každé generaci dochází k volbě odvození původu buď ze strany otce, nebo ze strany matky	Gilbertovy ostrovy
paralelní	muži odvozují původ ze strany otce, ženy ze strany matky	brazilští Apinaye
křížová	muži odvozují původ ze strany matky, ženy ze strany otce	Mundugumor
duální	varianta bilaterální descendance; odvozování dílčích práv a povinností jak matrilineárně, tak patrilineárně	nigerijští Yakové

Spolu s genealogickými daty se zpravidla získávají rovněž demografické statistiky – věk, narození a úmrtí jednotlivých příslušníků zkoumané

komunity. Pokud by se podařilo získat genealogická data v rozsáhlých regionech o několika generacích lidí, umožnilo by to zjistit dlouhodobé trendy ve vývoji tamějších populací. Již citovaný Chagnon získal rozsáhlé soubory genealogických dat a demografických statistik z mnoha janomámských vesnic. Jen díky tomu mohl dospět k dobře podloženému, i když kontroverznímu závěru, že úspěšní válečníci dosahují vyšší reprodukční zdatnosti (srov. Chagnon 1988, 2013). V aliterárních společnostech se může stát překážkou získání demografických statistik skutečnost, že místní lidé nemají povědomí o svém věku a věku potomků. Na tento problém si postěžovala například Margaret Meadová během terénního výzkumu na Samoi, kde přesný věk nelze zjistit (Mead 1928: 263). Antropologové mnohdy působili v komunitách, které čítaly okolo dvou set příslušníků – Powdermakerová žila v Novém Irsku ve vesnici Lesu s něco málo přes dvě stě třiceti obyvateli (Powdermaker 1931), Barth zkoumal Baktamany, jichž bylo v době jeho výzkumu necelých dvě stě (Barth 1975). Provést sběr demografických dat v takových komunitách je nesrovnatelně jednodušší než usilovat o totéž ve velkých kmenech a etnických skupinách, jakými jsou Janomámové či třeba Simbové.

V roce 1984 ohlásil americký kulturní antropolog **David Murray Schneider** (1918–1995) „smrt studia příbuzenství“, když doložil, že antropologické pojetí studia příbuzenství se zakládá na premisách lidové biologie rozvinuté na Západě (Schneider 1998). Schneider dospěl ke zjištění, že antropologická koncepce příbuzenství je odvozena od evropského lidového názoru, že „krev není voda“. V souladu s tímto přesvědčením antropologové rozvinuli teorii příbuzenství na ničím nepodloženém předpokladu, že všude na světě dávají lidé přednost pokrevním vztahům založeným na sdílení nějaké biogenetické substance. Axiomem antropologie příbuzenství se proto stalo přesvědčení, že se každé příbuzenství nezbytně odvíjí od reprodukce, a zahrnuje tudíž otce, matku a potomky. Míra rozlišování a uznávání dalších genealogických vztahů se již od kultury ke kultuře liší. Podle Schneidera „doktrína genealogické jednoty lidstva“ nenachází oporu v etnografických datech. Navíc při terénním výzkumu nastává něco jako sebenaplňující se proroctví, jelikož antropolog začíná studium genealogií otázkami, jimiž chce identifikovat „otce“, „matku“, „syna“ a „dceru“ ega. Jejich nalezením nastává potvrzení nezpochybnovaného předpokladu, že se v každé kultuře takové kategorie musí nevyhnutelně vyskytovat (Schneider 1998: 198). Podle jeho zjištění by takový postup v jím zkoumané kultuře na ostrově Jap vedl k zásadnímu zkreslení. Existují tam sice kategorie *citiningen* („matka“) a *citamangen* („otec“) a jedinec má vždy jen po jednom *citiningen* a *citamangen*, ale nemusí se jednat o biologickou matku, respektive otce. Po jejich smrti totiž nastoupí na jejich místo někdo další, třeba strýc z otcovy strany. Po celý život má tudíž každý jedinec nějaké *citiningen* a *citamangen*. Existuje zde rezervoár potenciálních osob, které mohou tuto pozici zaujmout. Nejedná se zdaleka o vzácný jev, v mnoha kulturách „otec“ či „matka“ nemusejí s egem vůbec sdílet biogenetickou substanci (srov.

Schneider 1998: 12, shrnutí viz Holy 1996: 146–147). Najdeme více etnografických příkladů, kdy se „spojení krví“ nepovažuje za nutnou podmínku vzniku příbuzenství. **Judith Huntsmanová** popsala pojetí příbuzenství na ostrovech Tokelau. Informátoři připouštěli, že *kaaiga* (příbuzní) sdílejí určitou substanci, nicméně mnohem důležitější se jeví sdílení práv na produkty z pěstitelství, zvláště *mataaniu* (kokosová plantáž). Obdobně vyzdvihl význam „společného košíku jídla“ pro formování příbuzenství **Richard Feinberg** (Howard & Krickpatrick 1989: 67–68). Navzdory tomu, že Schneider s razancí zaútočil na „posvátné srdce antropologie“ (Kuper 2000: 131) a podařilo se mu odhalit některé antropologické mýty o příbuzenství, nadále se v antropologii věnuje studiu příbuzenství zvýšená pozornost, jak dokládá přibývajících odborná literatura na toto téma (viz např. Bamford & Leach 2009, Holy 1996 aj.).

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

Mr. S. se oženil a má malou dcerku, kterou s otcovskou pýchou ukázal spící v bilumu. Vyprávěl, že měl tradiční svatbu, ale protože pojal za manželku ženu, jejíž rodina se hlásí k adventistům, její rodiče odmítli vyjednávat o platbě za nevěstu (oretno). Adam také neplatil za Evu. Ale jinak prý tradiční svatba se všim všudy. Rodiče však trvají na tom, že dívka nadále náleží klanu, z něhož pochází, protože neproběhla oretno. Jeho dcera tudíž bude patřit klanu, z něhož pochází nevěsta, a manželé se nemohou odstěhovat do míst, z nichž pochází Mr. S. ... Matka nevěsty A. vyprávěla, že má celkem dvě děti, dcera si vzala Mr. S., syn studuje v Lae a malý synek zatím chodí do školky v Yawanu. Nechápal jsem, kdo zde neumí počítat, ať jsem sčítal, jak chtěl, dvě nedávaly tři. Záhada se objasnila sama. Dcera měla před svatbou dítě, které A. přijala za vlastní a stará se o něj. Pak se má jeden v těch genealogických záludnostech vyznat.

5.10 MAPY A PROSTOR

Navzdory postmoderním diskuzím v antropologii, které zpochybňují časovou a prostorovou jednotu kultury (viz 4.6), je zřejmé, že každý objekt a jev lze lokalizovat pomocí zeměpisných souřadnic (z. šířka a z. délka), případně pomocí jiných prostorových souřadnicových systémů, tedy do jistého místa v prostoru a v určitém čase. Příslušníci zvolené kultury obývají nějaký jasně vymezený prostor, jež s nimi během terénního výzkumu obvykle sdílí výzkumník. Také v současné době je stále ještě celkem běžné, že antropologové působí v lokalitách, pro něž nejsou k dispozici žádné profesionálně vytvořené mapy. Proto představuje osvojení principů tvorby map a plánů důležitou součást dovedností antropologa. Cílem zde není samotná reprezentace území mapou (tj. tvorba topografických map), nýbrž fakt, že na mapě lze vyjádřit různé tematické informace, jako sociální vztahy, genealogická data

či demografické statistiky (viz 5.9). Z hlediska kartografie se jedná o tvorbu **tematických map**. Antropologická terénní práce bude zpravidla vyžadovat zpracování jak map, tak plánů. **Mapou** se rozumí zmenšená, zevšeobecněná a vysvětlená reprezentace objektů a jevů vázaných na zemský povrch, která je vytvořena v rovině pomocí tzv. kartografických zobrazení, což jsou specifické matematické převody tvaru Země do roviny (Čapek et al. 1992: 21). **Plán** je rovinná reprezentace území o průměru maximálně 30 kilometrů využívající principy geometrické ortogonalit (Čapek et al. 1992: 20). Každá mapa či plán by měly kromě jména autora obsahovat následující informace: měřítko, legendu, datum a místo pořízení a orientaci vůči světovým stranám.

Měřítko definuje, v jakém poměru jsou nezkreslené vzdálenosti na mapě k odpovídajícím vzdálenostem ve skutečnosti. Vyjadřuje se zpravidla číselným údajem (např. 1 : 50 000), ale zejména u map velkých měřítek a u plánů bývá zvykem uvádět grafickou či slovní podobu měřítka. Legenda obsahuje výklad **mapových znaků** užitých pro ztvárnění mapového obsahu. S pomocí mapových znaků se na mapě zobrazují komunikace, vodní toky a plochy, sídla, hranice a další objekty a jevy. Tyto grafické symboly jsou často ustálené a při vytváření map by je měl antropolog respektovat, protože se tím mapa stává snadno srozumitelnou (srov. Čapek et al. 1992: 133–139). Především se tím také možným komplikacím, pokud by se měla mapa vytvořená antropologem stát podkladem pro další práci kartografa či jiného odborníka. Uvedení světových stran umožňuje ztotožnit mapu se skutečností, tedy se podle ní vůbec orientovat. Zaznamenání data vzniku mapy není rovněž samoúčelné; krajina a její obyvatelé se proměňují, neexistují lidé bez historie (viz 4.6). Mapový obsah reprezentuje prostor, datum vzniku mapy ji lokalizuje v čase.

Při samotné tvorbě map může výzkumník postupovat s využitím metod **měření vzdáleností a určování světových stran**. Určovat vzdálenosti lze zejména třemi postupy: odhadem, podle známého rozměru objektu a krokováním. Odhad je založen na schopnosti vnímat detaily, která s rostoucí vzdáleností klesá. Například nos v obličejí dokážeme rozlišit ještě na vzdálenost zhruba 70 metrů, pohyb končetin na vzdálenost 700 metrů. Odchylka zde může být až 15 %. Podle rozměrů známého objektu se postupuje tak, že se asi 60 cm před okem přidrží pravítko a odečte v centimetrech rozměr objektu o známé velikosti. Výsledek se dosadí do následujícího matematického vztahu: $D = d \times V/v$, kde d odpovídá vzdálenosti pravítka od oka, V skutečnému rozměru předmětu a v rozměru odečtenému na pravítku. Podmínkou je převod všech proměnných na stejné délkové jednotky. Krokování se zakládá na počítání dvojkroků, jeden dvojkrok je zhruba 1,5 m (srov. Lidmila 2001: 18–19). Přirozeně lze tyto postupy kombinovat, zejména krokování a postup měření vzdáleností podle rozměru objektu. Určovat světové strany lze mnoha různými způsoby, nejjednodušší je přirozeně využít kompasu, ale rovněž s pomocí Slunce a přesného času či podle hvězd. Pro výklad těchto postupů stačí sáhnout po kterékoli skautské příručce. Novější technologie, jako je GPS

(globální poziční systém), přirozeně usnadní práci, pokud je má ovšem antropolog k dispozici. Výhodou je, že signál GPS není vázán na pozemní infrastrukturu, tj. je rozšířen globálně, nevýhodou jsou nároky na energii (dobíjení baterií) a zejména mohou nastat problémy v hustě zalesněných oblastech, kde je signál GPS obvykle slabý. Pokud antropolog zaznamená ve výzkumné lokalitě dostatečně hustou síť bodů pomocí přístroje GPS, lze následně v rámci geografického informačního systému konstruovat mapu digitálně.

Zmapování lokality nabízí větší potenciál než jen základní orientaci v prostoru. V prostoru jsou reprezentovány sociální, etnické či vlastnické vztahy. Užití mapy za účelem reprezentace a analýzy sociálních vztahů se ve společenských vědách uplatňuje již od začátku 20. století. Jako jedni z prvních se vztahem mezi prostorem a sociálními jevy zabývali představitelé chicagské sociologické školy (Park – Burgess & McKenzie 1967). Z novější doby lze uvést francouzského sociologa **Pierra Bourdieuho** (1930–2002), jenž se věnoval Flaubertovu románu *Citová výchova*. V díle *Les règles de l'art* (Pravidla umění, 1992) ukázal, kam Flaubert situoval hrdiny svého románu. Pohybovali se v trojúhelníku, jehož vrcholy tvořily světy podnikání (Chaussée d'Antin), umění (předměstí Montmartru) a studia (Latinská čtvrť). Bourdieu v analýze vysledoval, že trajektorie vzestupu a sestupu postav ve strukturovaném a hierarchizovaném prostoru reprezentují životní osudy hrdinů románu. Vzestupné linie vedou z jihu (studentský svět) na severozápad, sestupné ze západu (svět podnikání) na východ (svět umění). Tak například Arnoux se v době vrcholu své kariéry pohybuje na spojnici peněz a umění, když žije v Choiseulově ulici a pracuje na bulváru Montmartre (Bourdieu 2010, srov. Flaubert 1962). Tvorbou **tematických map** se zabývá tematická kartografie. Z hlediska antropologie se jedná o vysoce účinný způsob vizualizace a prezentace získaných dat. Umožňuje totiž na kartografickém podkladu přehledně znázornit sociální, genealogické, vlastnické či třeba etnické procesy a jevy. K jejich znázornění se užívá celé škály zobrazovacích vyjadřovacích prostředků: bodových značek, lokalizovaných diagramů, půdorysných čar či areálových metod (blíže Čapek et al. 1992: 184–193).

Při tvorbě map a plánů je výhodné spolupracovat s místními obyvateli, s jejichž pomocí může antropolog získat místní názvy lokalit či upřesnění hranic teritorií. Výhodné je zde použít fotografií míst (viz 5.11), na nichž mohou lidé snadno určit místní názvy. Mapování nabízí další potenciál pro výzkumníka, totiž zkoumání **kognitivní mapy** prostřednictvím **mentálních map**. Pojem kognitivní mapa poprvé použil americký psycholog **Edward Chace Tolman** (1886–1959), když ve studii *Cognitive Maps in Rats and Men* (Kognitivní mapy u krys a lidí, 1948) prezentoval výsledky svých experimentů s orientací krys v prostoru. Kognitivní mapy jsou mentální reprezentací prostoru, která vzniká procesem kognitivního mapování na základě kumulace zkušeností jednotlivce s prostorem a slouží mu pro porozumění prostoru a orientaci v něm. Pro účely studování kognitivních map se užívá mentálních map, které

představují vnější mentální reprezentaci. Jednoduše řečeno, jedná se o kognitivní mapy zaznamenané na trvalém nosiči, například nakreslené na papíře.

Mentální mapy se jako nástroj studia kultury užívají v antropologii celkem hojně. Z novějších výzkumů lze uvést studie amerického antropologa **Richarda Feinberga**, jenž se dlouhodobě zabývá zkoumáním reprezentace prostoru u polynéských komunit v Melanésii. V Česku se mentálními mapami zabývá například **Jan Daniel Bláha** (2013). Zadání pro vytvoření mentální mapy musí být dobře propracované. Pokud bude antropolog pracovat například v některé nezápádní komunitě, je vhodné zvážit, zda budou účastníci výzkumu tvořit mentální mapy s použitím dodaných kreslicích pomůcek (pastelky, obyčejné tužky a papír), nebo se jim nechají volné ruce k užití jakýchkoli materiálů. Důležitost tohoto rozhodnutí se nejlépe ukazuje na některých mimoevropských kulturách, kde se kreslilo do písku či třeba na tapu. Rozhodujícím momentem při realizaci výzkumu zaměřeného na mapy je zadání úkolů účastníkům výzkumu. Jedině jednoznačně formulované a promyšlené instrukce mohou zaručit vysokou validitu a spolehlivost. Jan Daniel Bláha pro účely vlastního komparativně koncipovaného výzkumu například vytvořil pokyny pro vypracování mentálních map: (1) nakreslete cestu z domova na známé místo (např. cestu do školy), (2) popište pomocí mapy místo, kde žijete, (3) nakreslete teritorium svého domova. Spolu s mentálními mapami je výhodné za účelem jejich následné analýzy získávat slovní popisy přímo od autorů a vést s nimi také etnografická interview (viz 5.7). K analýze a interpretaci mentálních map lze využít nástrojů vypracovaných a ověřených v **sociální sémiotice** (5.11).

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

Jen mě to napadlo, místní učitel chtěl, abych chvíli přednášel jeho studentům o antropologii, a rovnou mě požádal, abych zdůraznil význam kultury a zachování lokálního jazyka. Než jsem se do toho pustil, požádal jsem je, aby mi nakreslili, co si představí, když se řekne kultura. Také jsem je nechal nakreslit jejich vlastní vesnici. Výsledky jsou fascinující. Nechal jsem je pak vyprávět o jejich obrázcích, co na nich ztvárnili. Věřím, že tento způsob provádění výzkumu může mít velký potenciál.

5.11 VIZUÁLNÍ PROSTŘEDKY VÝZKUMU

Fotografie nabízí širokou paletu způsobů, jak s jejím užitím zkoumat kulturu. Jedná se však také o mocenský nástroj Západu užívaný vědci. Fotografie a film začali antropologové užívat záhy po jejich vynálezu. Užití fotografie při terénním výzkumu lze rozdělit do tří skupin:

1. Fotografie a film jako zdroj etnografických dat.
2. Fotografie a film jako prostředek prezentace terénního výzkumu a jeho výsledků.

3. Fotografie a film jako způsob provádění terénního výzkumu.

Etnografický film a fotografii můžeme vymezit jako (1) specifický způsob vizuální reprezentace kultury; (2) metodu sběru etnografických dat prostřednictvím filmu a fotografie; (3) typ dokumentárního nebo uměleckého filmu či fotografie. Užitím fotografie a filmu v antropologii, včetně otázek teoretického a metodologického zázemí, se zabývá **vizuální antropologie**. Ta představuje samostatnou oblast antropologie, která studuje (1) sociokulturní systémy prostřednictvím získaného vizuálního materiálu (fotografie a film) a rozvinula se jako alternativa antropologie, která usiluje o deskripci a interpretaci kultury textem. (2) V úzkém pojetí se vizuální antropologie zabývá výzkumem a interpretací vizuální oblasti sociokulturních systémů (srov. Soukup 2010).

Užití fotografie prvním způsobem se stalo běžným již na přelomu 19. a 20. století. Již v roce 1876 Edward Burnett Tylor napsal, že antropologie mnohé dluží vynálezu fotografie (Tylor 1876). Ve druhém vydání *Notes and Queries* (1899) přibyla samostatná sekce věnovaná fotografii. Připravil ji Alfred Haddon a lze z ní vyčíst mnohé o antropologii konce 19. století. Řada doporučení se přirozeně týká technické stránky fotografování, zvláště s přihlédnutím ke klimatu, kde antropolog působí. V diskuzi nad otázkou fotografie versus film se Haddon omezil na nezbytnost zvážit právě klima; v suchém prostředí se mu jevilo vhodnější užít kameru. Instrukce k pořizování fotografií výmluvně dokládají přírodovědné základy empirické antropologie. Podle některých autorů se prosadila reprezentace fotografií v antropologii právě díky tomu, že z podstaty pomohla dát antropologii pevné základy. Christopher Pinney (1992, 2011) se domnívá, že fotografie antropologům při zakládání oboru umožnila zbavit se nejistoty reprezentace slovem, protože fotografie jako taková byla považována za objektivní a trvalý doklad etnografické reality. Haddon doporučuje pořizovat fotografie lidí s neutrálním pozadím snímku, zvláště má antropolog zvolit světlý odstín plátna, na němž budou „hnědá“ a „žlutá“ barva pleti dobře kontrastovat. O možnosti pořizovat etnografickou fotografii Evropanů zjevně neuvažoval. Ruce měly volně splývat podél těla, domorodci měli zaujmout stoj spatný. Fotografie měl antropolog pořizovat z boku, zepředu, zezadu, s pohledem fixovaným na jeden bod zhruba ve výšce postavy. V ideálním případě mělo fotografii doplňovat měřítko. Při fotografování artefaktů kladl důraz na vytvoření série snímků, na nichž se zaznamená způsob užití či výroby. Podobně zachycení rituálu mělo zahrnovat snímky ze všech jeho fází (Haddon & Garson 1899: 235–240, Pinney 2011).

Mocenská nerovnováha, jež se stala předmětem zájmu řady badatelů, se projevila v diskuzi nad neochotou domorodců svolit k fotografování z obavy před „zlým pohledem“. Haddon v tom případě doporučuje fotografovat tajně, nečekaně a třeba i s využitím zrcadel. Případně doporučil přislíbit fotografováním jeden snímek, což pokládal za laskavost, nikoli povinnost. Z Haddonových popisů a později publikovaných fotografií je evidentní, že snímky reprezentovaly vzorky v pravém slova smyslu. Jeden domorodec stál za celek,

snímky „typických“ domů, oděvů či artefaktů. Navíc objektiv fotoaparátu pro antropology tehdejší doby představoval záruku objektivity, o níž diskutovali již dobré půlstoletí (srov. též Grimshaw 2001: 20–23).

Prvenství v užití fotografie jako prostředku terénního výzkumu se přisuzuje Margaret Meadové a Gregorymu Batesonovi, kteří při společném terénním výzkumu na Bali pořídili rozsáhlý soubor fotografických snímků, na nichž zachytili rozmanité výjevy ze života zkoumané komunity. Výsledky inovativního postupu publikovali ve společném díle *Balinese Character* (Balijský charakter, 1942). O bezmála deset let později Meadová připravila stejně koncipovanou knihu *Growth and Culture* (Růst a kultura, 1951), pod níž se autorsky podepsala také Frances Cooke Macgregorová. V obou případech se jedná o svěbytnou naraci o zkoumané kultuře prostřednictvím sad vybraných fotografií (Bateson & Mead 1942, Mead & Macgregor 1951). O třicet let později podobnou strategii zvolili Karl Heider a Robert Gardner, kteří patří k průkopníkům novodobé vizuální antropologie (srov. Ruby 2000). Na základě poznatků získaných během terénního výzkumu mezi příslušníky novoguinejské etnické skupiny Dani sestavili knihu *Gardens of War* (Zahrady války, 1968), v níž podali obraz danijské kultury prostřednictvím sad fotografií reprezentujících vybrané segmenty kultury, jako jsou násilí, dovednosti, hry a jiné (srov. Gardner & Heider 1974). Tři uvedená klasická díla stojí na fotografiích vytvořených výzkumníky. Lze ovšem zvolit také způsob odlišný, kdy za objektivem bude stát příslušník zkoumané kultury. Takový postup zvolili Sol Worth (1922–1977) a antropolog John Adair (1913–1997). Výsledky práce shrnuli v klasickém díle *Through Navajo Eyes* (Očima Navahů, 1972), které doplňuje a komentuje sedm krátkých filmů, jež Navahové natočili.

Nejen antropologové, ale také cestovatelé a turisté se setkávají s rozmanitými reakcemi nativního obyvatelstva na fotografování. Postoje se pohybují na škále od přívětivosti přes toleranci až k odmítání a přímému zákazu. Obecně se věřilo, že se domorodci zpočátku obávali fotografování ze strachu, že přijdou o duši. Ve skutečnosti se nechtěl nechat fotografovat Balzac, jenž se bál, že mu snímek ukradne jednu vrstvu duše, a pokud by vzniklo mnoho snímků, mohlo by to mít pro jeho duši fatální důsledky (Mirzoeff 2012: 174). Teprve později se tato obava přenášela na domorodce, kteří se podle cestovatelů nechtěli nechat fotografovat, protože se strachovali o duši. Výzkumník se musí obeznámit s podmínkami pořizování fotografií a získat od subjektů informovaný souhlas.

Klasické dílo *Visual Anthropology* (Vizuální antropologie, 1967), připravené v autorské spolupráci Johna Colliera a Malcolma Colliera, podává přehled široké palety možností, které dává antropologovi fotografie při samotné realizaci terénního výzkumu. V jeho úvodní fázi mohou snímky lidí, míst, staveb a prvků krajiny usnadnit získání základní sociální a prostorové orientace (viz 5.10). Při vedení etnografických interview ve snaze získat základní znalosti o místech a lidech mohou informátoři na fotografiích názorně identifikovat

žádané informace. Dále lze fotografii využít jako pomůcku při katalogizaci materiální kultury, zaznamenávání sociálních vztahů, chování a interakcí. V neposlední řadě mohou fotografie posloužit jako podpora při vedení etnografického interview. Za určitých okolností může informátorovi pomoci mobilizovat paměť a podnítit jej k rozhovoru (viz 5.7). Před pořizováním fotografií by si měl výzkumník osvojit zásady fotografování a rozumět jeho technické stránce (srov. Collier & Collier 1990, Barbash & Taylor 1997).

Stále významnější místo ve vizuálních prostředcích výzkumu zaujímá film. Do dějin antropologie zasáhla díla renomovaných filmových tvůrců-antropologů, jakými jsou Joseph Flaherty, Robert Gardner, Karl Heider, Jean Rouch, Timothy Asch, David MacDougall a Judith MacDougallová či John Kennedy Marshall (srov. Petrů 2011, Soukup 2010). Karl Heider se pokusil formulovat principy tvorby etnografického filmu (Heider 2006), které zestručnil a shrnul Eliot Weinberger (2010). Předpokladem je základní technická způsobilost k tvorbě filmu a nezbytností etnografická znalost a porozumění. V souladu s reflexivním trendem (viz 5.13) je nutné přiznat přítomnost etnografa a filmaře při vzniku snímku. Film by měl být vybaven přirozeným synchronním zvukem, pokud se tvůrci rozhodnou zařadit slovní vysvětlující komentář, musí se dbát na jeho relevanci. Snímek by jako celek měl stát na kontinuitě událostí a jejich časové souslednosti. Etnografické filmy zpravidla prezentují lidské chování, zde je zásadou jeho kulturní a materiální kontextualizace. V co nejvyšší míře musí tvůrci eliminovat bezděčné i záměrné deferomace chování filmovaných subjektů. Protože však nelze zcela zabránit vlivu štábu na lidské chování, má doprovodný tištěný komentář upozornit na tyto účinky a podat jejich výklad. Snímek by měl prezentovat celá těla, tedy upřednostňovat zobrazení celých těl před detaily jejich částí, zachycovat celé lidi spíše než masu a zaznamenávat celé aktivity, tedy od začátku do konce. Film nesmí představovat jediný výstup terénního výzkumu, musí se kombinovat narace textem a filmový snímek, které dohromady vytvoří celek (Weinberger 2010: 235). Karl Heider ve spolupráci s Robertem Gardnerem vytvořili díla, v nichž textem, filmem a fotografií prezentují výsledky výzkumu u novoguinejských Daniů, u nichž působili na začátku šedesátých let. Gardnerův film *Dead Birds* (Mrtví ptáci, 1963), společná kniha *Zahrady války*, kterou založili na slovních komentářích k vybraným fotografiím ze života Daniů, a Heiderovy filmy a knihy o kultuře Daniů naplňují shora formulované zásady, včetně principů jednoty textové a vizuální prezentace a etnografické znalosti (Heider 1970, Heider & Gardner 1974).

Je evidentní, že uvedené zásady rezonují s konvencí v zobrazování na fotografických snímcích a ve výtvarném umění až do nástupu moderny. Pinney (2011) se domnívá, že právě výtvarné umění preadaptovalo Evropany ke schopnosti „číst“ fotografie, protože kompozice a zarámování obrazů se přeneslo do vytváření fotografií. Chce se tím říci, že „číst“ fotografie a filmy je sociální schopnost, jak dokládají četné etnografické doklady, kdy domorodci nedokázali na fotografiích rozpoznat své blízké a příbuzné (viz Forge 1970). Za příklad

lze uvést rovněž filmy vzniklé v rámci projektu *Očima Navahů*, které porušují mnohé shora uvedené zásady. Některé navažské snímky mohou znervózňovat diváka, jenž je přivyklý západním konvencím v zobrazování, protože určité záběry zachycují jen části těl či porušují princip kontinuity událostí.

Nástroje vizuální antropologie dávají antropologovi k dispozici jiné prostředky narace, než které nabízí text. Liší se rovněž postupem práce v terénu. Heider (2006) upozornil na skutečnost, že při konvenčním terénním výzkumu antropolog postupně získává a zaznamenává data, podrobuje je předběžné analýze, opakovaně se k nim vrací a zpřesňuje je dalšími poznatky, které v průběhu času získává (viz 5.5). Při tvorbě etnografického filmu takový postup nelze uplatnit. Jakmile jednou záběr vznikne, nelze na něm nic změnit, jedinou možnou editací je střih. Podle Heidera se musí příprava etnografického filmu vyrovnat se třemi problémovými okruhy, které souvisejí s antropologií jako oborem: Jak zprostředkovat bohatství a rozmanitost lidského chování ve studované kultuře? Jak dosáhnout prostřednictvím filmu žádoucí míry zobecnění? Jak dosáhnout holistického ztvárnění, které stojí v základu programu antropologie? Jinými slovy, tvůrce etnografického filmu se musí vyrovnat s úkolem, v jakém rozsahu prezentovat podrobnosti o kulturních prvcích, zvolit jejich výběr tak, aby divákovi odhalovaly kulturní normy nebo vzorce chování, které se za nimi skrývají. Filmař-antropolog musí zvolit takové postupy a prostředky, jimiž může dosáhnout celostní prezentace kultury nebo jejího segmentu, jež se staly předmětem etnografického filmu.

Mezi vizuální prostředky výzkumu lze zařadit rovněž sběr, analýzu a interpretaci kreseb vytvořených příslušníky zkoumané komunity. Na kresbu a malbu se zaměřili antropologové, jako byli Alfred Cort Haddon (1904b), Margaret Meadowová (1930, 1932) a Gregory Bateson (Geertz 1994), Cora DuBoisová (1944), Meyer Fortes (1940, 1981) a mnozí další (podrobnosti viz Soukup 2014). Zřejmě nejvíce materiálů antropologové získali na téma lidské postavy (srov. Cox 1993, 2000, Paget 1932), která se hojně užívá jako diagnostický nástroj v psychologii. Úskalí užívání kreseb a maleb v antropologickém výzkumu spočívá v dostupnosti vhodných analytických nástrojů. Kresba a malba je značně subjektivní projev, proto je jejich vyhodnocení nesnadné. Navíc jsou analytické postupy zpravidla vyvinuty a testovány v západním kulturním kontextu, proto při jejich uplatnění na materiál získaný v mimoevropských společnostech a kulturách hrozí dezinterpretace. Pro adekvátní interpretaci je nezbytná dobrá etnografická znalost, která by měla zahrnovat také například znalost kulturně specifického významu barev či třeba pojetí prostoru.

Vhodné gnozeologické nástroje pro analýzu kreseb nabízí například **sociální sémiotika** (Leeuwen 2004; Kress – Leeuwen 2006), jejíž metodologické nástroje v uplynulé době někteří antropologové opakovaně uplatnili a dále rozpracovali pro účely etnografického výzkumu (Vannini 2007). Jakoukoli kresbu a malbu, spolu s doprovodnými slovními popisy a vysvětleními lze pokládat za **sémiotické zdroje**, které reprezentují životní zkušenosti, představy

a názory na každodenní život či na zadané téma. Základem analýzy bude sledování **modality** reprezentací kreseb a jejich slovních popisů. Modalitou se rozumí míra vztahu reprezentace, v tomto případě kresby či slovního komentáře, ke skutečnosti. U každé získané kresby bude možné analyzovat vizuální modalitu a prostřednictvím slovních popisů modalitu lingvistickou. Při analýze lingvistické modality slovních popisů se bere v úvahu zejména četnost slov s ohledem na stupeň jejich modality (například na škále občas – často – vždy, nebo někteří – mnozí – všichni). U kreseb se analyzuje, jaké jevy autor na kresbě ztvárnil, a jejich detailnost. Dále se sleduje kompozice, perspektiva, kontrasty, pozadí či zarámování. Nicméně i sociální sémiotika pracuje se západními konstrukcemi, které nemusí mít mezikulturní platnost. Tak se například předpokládá, že objekty ztvárněné v horní polovině plochy se vztahují k ideální sféře, zatímco objekty nakreslené v dolní polovině se více vztahují k realitě.

Využití kreseb při práci v mezikulturní perspektivě přináší také řadu výhod. Předně umožňují celkem snadno překonat jazykovou a do značné míry i kulturní bariéru (Eysenck – Keane 2008: 299). Platí to zejména v případě, že jsou do výzkumu zapojeny děti, protože se předpokládá, že pro ně kreslení představuje téměř přirozenou činnost, již se rády oddávají (srov. Peterson 2002). Nicméně nelze kresbu pokládat za etnografickou techniku zaměřenou výhradně na děti, ačkoli právě s nimi antropologové při uplatňování této techniky pracovali zdaleka nejčastěji. V takovém případě přináší užívání kresby v etnografickém terénním výzkumu četná úskalí. Implicitně se například předpokládá (viz výše), že kreslení je pro děti volnočasovou aktivitou, v níž unikají vlivu dospělých, a lze tudíž přímo zkoumat „světy dětí“ vyjádřené v kresbách. Tak tomu ale nemusí nutně být, kreslení se například stává předmětem výuky ve školách, při níž dochází k zadávání témat, tříbení stylu a kompozice a která podléhá kontrole dospělých. Rovněž v této výzkumné technice se tedy může skrývat mocenské hledisko, jestliže sběr dat neprobíhá na dobrovolné bázi a s poučeným souhlasem účastníků. Navíc se musí pečlivě vyhodnotit etické hledisko (viz 5.14). V kresbách dochází k vizualizaci dětských představ o světě, vizí a přání, které se tím stávají veřejnými a mohou být vystaveny kontrole a kritice dospělých (viz Mitchell 2006).

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

Získat momentku se nedaří samo sebou, pokud chci zachytit detaily, konkrétní lidi, tváře, a ne jen všeobecné množství či scénérii. Jakmile spatřím objektiv fotoaparátu, nastane okamžité štronzo, stoj spatný, hlava vzpřímená. Pokud se již téměř zdá, že vznikne nestylizovaná fotografie, obvykle se najde někdo, kdo na poslední chvíli zaznamene oko objektivu a doprovodí snímek radostně zdviženými rukama, gestem vítězství či OK nebo jiným projevem říkajícím „vím, že mě fotíš“. Nikdy nezapomenu ukázat, jak obrázek vypadá, vždy se rád vidí a dělá jim to radost.

5.12 TĚLO, ANTROPOLOG A TERÉNNÍ VÝZKUM

Od zrodu antropologie jako empirické disciplíny se považuje za samozřejmost, že každý antropolog uskuteční vlastní terénní výzkum. Převážnou většinu historie disciplíny antropologové realizovali terénní výzkumy mimo svou domovskou kulturu a společnost. Vypravit se na terénní výzkum tedy mohlo znamenat odcestování do lokalit odlišných nejen kulturně, nýbrž také klimaticky, kde se mohou vyskytovat nemoci, vůči nimž nemá antropolog vybudovanou imunitu, a rovněž jiné typy přirozených potravin, na jejichž konzumaci nemusí být zvyklý. Již z těchto naznačených podmínek terénního výzkumu je patrné, že organismus antropologa může být vystaven značné zátěži a nést její trvalé stopy. V této souvislosti by se dalo hovořit o **tělesném šoku**.

V průběhu enkulturace a socializace si každý člověk osvojuje své tělo, naučí se specifickým způsobem chodit, stravovat se, spát, běhat nebo například vyměšovat. Jako jeden z prvních si této skutečnosti všiml francouzský sociolog a etnolog **Marcel Mauss** (1872–1950), jenž pro tento jev použil pojem **habitus**. Soubor tělesných habitů označoval **techniky těla** a byl přesvědčen, že by se jim měla věnovat ve výzkumu náležitá pozornost. Ve vlivné studii *Les techniques du corps* (Techniky těla, 1936) formuloval názor, že tělo představuje nejbližší a přirozený nástroj lidské činnosti, jedná se o technický objekt i prostředek, který si každý jedinec specifickým způsobem osvojuje (srov. Mauss 2007). Mauss si všiml, že techniky těla rozhodujícím způsobem ovlivňují možnosti lidského chování. Tak například poznal sílu schopnosti sedět na bobku; na frontě sloužil společně s několika Australany, kteří si na zastávkách při pochodu blátem a vodou dokázali odpočinout sezením na patách, kteroužto schopnost on od dětství ztratil. Popsal také rozdíly ve způsobech a rytmech pochodu francouzských a britských vojenských jednotek, což za války způsobovalo problémy při marši britských jednotek na francouzský rytmus. Mauss poukázal na skutečnost, že se techniky těla mění, jak doložil na vývojových proměnách výuky plavání, k nimž došlo za jeho života. Mauss na základě analýz dospěl k závěru, že se techniky těla liší nejen od kultury ke kultuře, ale rovněž mezi pohlavími a proměňují se s věkem (Mauss 2007). Později navrhoval jejich studium s využitím fotografie a zpomaleného filmu. Předmětem výzkumu se měly stát například následující tematické oblasti: porod, kojení, lokomoce, odpočinek během bdění, běh, plavání a mnohé další (Mauss 1947).

Dnes mnohem užívanější a známější koncepci habitu vypracoval francouzský sociolog **Pierre Bourdieu**. Tento badatel vymezil habitus v řadě svých prací (srov. Bourdieu 1998, 2000, 2010). Ve své klasické práci *Esquisse d'une théorie de la pratique* (Nástin teorie jednání, 1972) ho definoval jako „soustavy trvalých, přenositelných dispozic, strukturované struktury předurčené fungovat jako strukturující struktury“ (Bourdieu 1977: 72). Označuje jím sadu dispozic, sklonů a předpokladů k jednání, kterou nabývá jedinec v raném období života a která předurčuje schémata myšlení, vnímání, hodnocení a zároveň se

zapisuje do lidského těla co do způsobů chování, tělesných zálib a zacházení s vlastním tělem. Habity považoval za produkt společenských pozic, jsou to „generativní principy odlišných a odlišujících praktických činností“ (Bourdieu 1998: 16). Habitus si osvojujeme na základě podmínek, v nichž od dětství žijeme a jež předurčují, jaké si osvojíme soustavy schémat distinktivních praktik, činností, vnímání a hodnocení (Bourdieu 1984: 171). V díle *La Distinction* (Distinkce, 1979) demonstroval koncepci habitu analýzou prostoru sociálních pozic a jim odpovídajících životních stylů. Tak například z jeho analýzy vyplývá, že velkoobchodníci budou inklinovat k pěstování jízdy na koni, účasti na honech a jejich preferovaným nápojem bude spíše šampaňské. Pokud se budou dělníci věnovat sportu, nejspíš zvolí fotbal a budou pít ponejvíce běžná červená vína (Bourdieu 1984, 1998). Podle těchto tezí jsou lidé nejen nositeli kultury, ale především kulturně podmíněnými aktéry, kteří se pohybují v předem daných strukturovaných strukturách, k jejichž reprodukci a změně sami přispívají svými habitusy jako strukturujícími strukturami.

Z uvedeného je zřejmé, že každý výzkumník disponuje určitým habitem, jenž zahrnuje nejen techniky těla, ale i soustavu schémat myšlení, hodnocení a preferencí, jež plynou ze sociální pozice, kterou antropolog zaujímá. Při příjezdu do cizí kultury, jež se má stát předmětem výzkumu, se výzkumník dostává do situace, v níž je jeho habitus vystaven tlaku vycházejícímu z rozporů plynoucích z konfrontace jeho habitu s cizí kulturou. Dlouhodobý pobyt v cizí kultuře může vyvolat změnu habitu a specifickým způsobem se otiskne do tělesnosti antropologa. V současné antropologii se proto věnuje zvýšená pozornost otázkám **tělesnosti terénního výzkumu** (orig. *fieldwork embodiment*).

Britská sociální antropoložka **Judith Okelyová** (narozena 1941) se otázkám tělesnosti věnovala opakovaně. Zprvu se na toto téma zaměřila ve studii *Anthropology and Autobiography* (Antropologie a autobiografie, 1992), později připravila studii *Fieldwork embodied* (Ztělesněný terénní výzkum, 2007). V základu jejích analýz stojí přesvědčení, že zúčastněné pozorování nutně zahrnuje tělesné zapojení výzkumníka. To od něj vyžaduje odnaučit se nebo si alespoň uvědomit návyky osvojené ve vlastní kultuře, jež ovlivňují průběh terénního výzkumu a mohou působit na hodnocení získávaných dat. Okelyová uvádí několik faset tělesnosti terénního výzkumu (Okely 2007):

1. Sexualita. V antropologické literatuře se ustavila svébytná tradice líčení okolností prvního kontaktu antropologa s příslušníky zkoumané kultury. V klasických etnografiích lze vysledovat, jak způsoby etnografického psaní navazují na tradici cestovatelské literatury. Obecným rysem těchto líčení je zobecňování „těch druhých“, jak se jeví příchozímu (Pratt 1986). Jen příležitostně se v antropologických textech explicitně uvádí, že první kontakt má především svou tělesnou stránku. Vzhled, pohyby, výrazy emocí ve tváři a gestech a hlas představují první vyslané informace, na jejichž základě nastává přiřazení místa příchozího výzkumníka v nativní klasifikaci. Při psaní pohlaví a původu může představovat značně obtížný úkol. Okelyová

jako příklad uvedla situaci, do níž se dostala norská sociální antropoložka Signe Lise Howellová, jež uskutečnila terénní výzkum u Chewongů v Malajsii. S překvapením zjistila, že místní obyvatelé s křikem prchali, kdykoli se k nim přiblížila. Záhadu rozluštila až o měsíce později, kdy se ukázalo, že místní Chewongové se dosud setkali pouze s bělochem, nikoli s běloškou a nedokázali ji proto zařadit do žádné známé třídy věcí a jevů. Svě místo našla díky tomu, že ji jeden muž náhodně spatřil při koupeli. Tehdy prý přiběhl do vesnice a hlásil, že je to žena, protože má prsa. Rozlišovat lze pouze na základě nabytých zkušeností. Při prvním setkání s obyvateli Papuy-Nové Guineje budete zkrátka *waitman*, barva kůže každého jasně „definuje“. Později se můžete stát především Australanem, Američanem a Evropanem. Zvláštní postavení mají díky působení luteránů Němci, ale můžete být i Čech, když se dostanete do lokality, kde působil Vojtěch Novotný se svým týmem.

2. Tělesné pohyby. Antropologové v průběhu terénního výzkumu mohou čelit potížím přizpůsobit svou lokomoci a tělesné dovednosti místním podmínkám. Okelyová cituje Briana Morrise, jenž pobýval mezi lovci-sběrači obývajících indické tropické lesy. Nestačil tempu staré ženy, jež při chůzi čile přeskakovala padlé kmeny a překonávala vodní toky. Z vlastní zkušenosti vím, že stačit tempu chůze obyvatel pohoří Saruwaged vyžaduje velkou dávku sebezapření. Snadno se v žabkách od Bati pohybují strmými vrchy, aniž by klopýtali, padali a vůbec se chovali nemotorně. Ale stačí si představit, co dalšího se může od antropologa očekávat: rozdělávat, udržovat a rozfoukat oheň, podojit krávu, stavět a bourat nomádské stany, tančit a sedět očekávaným způsobem.

3. Smyslové vnímání. Antropolog se v cizí kultuře nachází všemi smysly. Chuť jídel, vůně míst i lidí, zvuky ve vesnicích a městech nebo za nocí v tropických lesích, vzhled lidí a krajiny nebo nevyžádaný dotek cizích rukou. Významný socializační prostředek na Nové Guineji představuje žvýkání arekových ořechů (betelu) spolu s květenstvím pepřovníku a vápnem. Mírně euforizující směs vyvolává silné slinění, navíc zabarvuje sliny do ruda. Žvýkání vyžaduje značný cvik. Směs se musí žvýkat, ale nepolykat, stejně tak sliny, jejichž nadměrné množství se musí neustále vyplivovat. Navíc jsou směs i sliny zdrojem velmi specifického zápachu, který je často cítit v městských ulicích. Mnozí antropologové uvádějí, že specifická vůně míst, kde uskutečnili své výzkumy, se jim navždy spojila se vzpomínkou na dobu, kdy tam byli. Ostatně antropologie smyslů se dnes řadí k respektovaným oblastem výzkumu. Zkoumání smyslů jako sociálního a kulturního jevu či přímo jako kulturního konstruktu se věnovali již mnozí autoři, mezi jinými Constance Classenová (narozena 1956), David Howes (narozen 1957), Anthony Synott (narozen 1940) či Paul Stoller. Posledně jmenovaný antropolog je autorem respektované knihy *The Taste of Ethnographic Things* (Příchuť etnografických věcí, 1989), v níž podrobil kritice styl psaní monografií

bez příchutí a uceleným způsobem pojednal o smyslovosti v antropologickém výzkumu a teorii (Stoller 1989).

4. Tělesná rizika. Antropolog musí být při terénním výzkumu obezřetný ohledně potenciálních rizik, jimž může být vystaven. Může se však snadno dostat do situace, kdy dává své zdraví a život všanc. Britský sociální antropolog Jonathan Perry podnikl terénní výzkum v indickém svatém městě Benáres (Váránasi). Zvláště pro něj hostitelé načepovali vodu z posvátného pramene. Značně vysoké teploty v období dešťů jistě přispěly k infekčnosti tekutiny, a tak ji ze zdravotních důvodů odmítal pít. U jeho informátorů to vyvolalo rozpaky, protože dříve vyjádřil svůj respekt k jejich náboženství a rituálům, ale odmítá pít posvátnou vodu, kterou zvláště pro něj načerpali. Je evidentní, že otevřené odmítnutí vody by mohlo mít dopad na jeho dobré vztahy s hostiteli (Okely 2007: 76). Terénní situace může přinášet celou řadu rizik. Jak hluboce věřit domorodcům, že voda je pitná? Vrátime-li se k arekovým ořechům, i zde čelíme značnému riziku. Při odcestování na Papuu-Novou Guineu se zásadně doporučuje očkování proti hepatitidě. Žvýkání betelů představuje významný socializační prostředek, lidé často ořechy, vápno a jehnědy pepřovníku sdílejí. Přijmout z rukou domorodce arekový ořech a následně jej vložit do úst a zuby rozlousknout slupku?

5. Mrtvá těla. Setkání se smrtí a mrtvým tělem při terénním výzkumu má rovněž značný vliv na identitu a vnímání vlastního těla. V evropských kulturách povětšinou pozůstalí nemusí stát tváří v tvář rozkládajícím se ostatkům svých blízkých. Nicméně například v Řecku se rok po smrti provádí exhumace ostatků, aby je umístili do nové schránky. Sekundární pohřby známe rovněž z Bornea. V některých kulturách zesnulí bydlí ještě mnoho let s pozůstalými, kteří se o ně starají a krmí je. Taková praxe se rozvinula například u Toradžů. V mnoha kulturách je zvykem uchovávat nebožtíky nebo jejich části, zvláště hlavy, v domácnostech. Norbert Elias vyjádřil názor, že v západních společnostech v průběhu 20. století zesílila tendence vytěšňovat smrt ze sociálního a individuálního života, mrtví jsou odsouváni do zákulisí s nebývalou technickou dokonalostí a hygieničností. Lidé díky tomu zpravidla nabývají jen nepatrné zkušenosti s mrtvými (Elias 1998). Konfrontace s kulturně odlišným postojem ke smrti a mrtvolám proto může výzkumníkovi přinášet potíže a ovlivňovat jeho tělesné sebepojetí.

Pobyt v jiné kultuře od antropologa vyžaduje přizpůsobit svůj habitus lokálním podmínkám. Tyto tělesné zkušenosti se výzkumníkovi víceméně trvale zapisují do těla. Stačí domyslet, co vše se může otisknout do těla výzkumníka žijícího nějaký čas v novoguinejské komunitě. Kouření cigaret bez filtru balených do novinového papíru, žvýkání arekových ořechů, dlouhá noční povídání u otevřeného ohně, konzumace instantních polévek a solí konzervovaných biskvitů. Budeme-li terénní výzkum chápat nejen jako systematický sběr dat, je evidentní, že antropolog během terénního výzkumu získává terénní záznamy, záznamy v paměti, ale rovněž záznamy ztělesněné (Okely 2007). Okelyová

oprávněně tvrdí, že terénní výzkum nelze chápat pouze jako verbální nebo cerebrální, je to současně „kinetický a senzuální proces, vědomý i nevědomý zároveň, jenž se vyjevuje nepředvídatelnými a nekontrolovatelnými způsoby. V různých kontextech může být antropolog/výzkumník označen/zaškatulkován podle pohlaví, rasy či jednoduše jako „ten druhý“... Jsou zde tělesná rizika, bolesti a potěšení. Antropolog se nově učí sedět, mluvit, stát, chodit, oblékat, tancovat a pracovat na až dosud nevyzkoušených úlohách“ (Okely 2007: 77). Tělesné zkušenosti nabyté během výzkumu ovlivňují, jakým způsobem antropolog nakonec o zkoumané kultuře přemýšlí, interpretuje ji a prezentuje ve studiích a knihách. Stačí si vybavit líčení Margaret Meadové, Paula Rabinowa nebo například Kennetha Reada, jimiž se snažili přiblížit atmosféru vesnic, kde pobývali (Mead 1928, Rabinow 1977, Read 1965).

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

Brzy ráno nás přítel M. ze Simbu odvezl na letiště v Madangu a rozloučil se hezkými českými slovy „na shledanou, ahoy“. Nasedli jsme do prvního z pěti letů, který nás v následujících dnech čekal. ... V Port Moresby jsme se nechali taxikem odvézt do geshausu, nakoupili jsme si na univerzitě nějaké potraviny a pití. Pravda, k jídlu toho moc na výběr nezůstalo. Skončili jsme opět u sucharů a polévek. Ani jednomu z nás nebylo dobře. Nedokázali jsme cokoli kromě vody pozřít. Pohled na vařící nudle nasáklé vodou s glutamátem sodným a dalšími prima přísadami a také na suchary s příchutí kuřete nedokázal podnítit chuťové buňky. Těla se nám vzbouřila proti přesoleným sucharům a instantním polévkám, které tady tvořily hlavní složku naší stravy. Zbývalo jen o vodě přečkat čas k odletu a pak prozatím říci em tasol.

5.13 REFLEXE TERÉNNÍHO VÝZKUMU

Antropolog během terénního výzkumu čelí problému, jak balancovat nezbytnou přítomnost ve studované kultuře a nutnost minimalizovat dopady vlastní subjektivity na průběh a výsledky terénního výzkumu. Postupně rostl zájem antropologů o cílevědomé a soustavné provádění sebereflexe. Nástup reflexivity se začal rodit v šedesátých letech 20. století a kulminoval v letech osmdesátých. Dnes se pokládá za samozřejmou součást terénní práce. **Reflexivita** neznamena nic jiného než přiznání vlastní subjektivity antropologa při provádění terénního výzkumu. Barbara Myerhoffová to vyjádřila tak, že v reflexivitě jde o to, odhalit nás sobě samým tak, jak sami sebe vidíme a vnímáme (Myerhoff 1982: 105). Od výzkumníka se očekává, že bude brát v úvahu a seriózně reflektovat mnohačetné vlivy své vlastní přítomnosti na interakce s příslušníky zkoumané komunity a mezi nimi, včetně reakcí, jaké u nich jeho přítomnost vyvolala. Nezbytně se reflexivita musí projevit v textech, jež antropolog připravuje a zveřejňuje (viz 5.15).

Zrod reflexivity byl pozvolný. Za jedny z prvních pokusů lze označit díla *Return to Laughter* (Návrat k smíchu, 1954) od Laury Bohannanové či knihu Clauda Lévi-Strausse *Tristes tropiques* (Smutné tropy, 1955). Nepřekvapí, že Bohannanová svou knihu zveřejnila pod pseudonymem Elenore Smith Bowenová; padesátá léta se ještě zdaleka nezdála připravena na přiznání subjektivity. V šedesátých letech zaznamenaly úspěch knihy *Behind Many Masks* (Za mnoha maskami, 1962) od Geralda Duane Berremana, *The High Valley* (Údolí v oblacích, 1965) od Kennetha Reada (1965) a *Stranger and Friend* (Cizinec a přítel, 1966) od Hortense Powdermakerové (1966). Rovněž posmrtně vydané Malinowského deníky přispěly k reflexivnímu obratu v antropologii (Malinowski 1967). Klíčové texty reflexivní antropologie vyšly až o dekádu později. Patří k nim *Reflections on Fieldwork in Morocco* (Reflexe terénního výzkumu v Maroku, 1977) od Rabinowa, *Tuhami* (Tuhami, 1980) od Vincenza Crapanzana či *Works and Lives* (Díla a životy, 1988) od Clifforda Geertze. Zásadní vliv měly dva sborníky: *A Crack in the Mirror* (Trhlina v zrcadle, 1982), editorsky jej zpracoval Jay Ruby, a *Writing Culture* (Psaná kultura, 1986), který k tisku připravili James Clifford a George Marcus.

Jedním z podnětů pro rozvoj reflexivní antropologie přineslo zveřejnění části deníků, jež si vedl Malinowski během terénních výzkumů na ostrově Mailu a později na Trobriandových ostrovech. V pozůstalosti je objevil Feliks Gross (1906–2006), někdejší Malinowského student. Deníkové záznamy pokrývají období od září 1914 do začátku srpna 1915 a od října 1917 do července 1918. V denících popisuje nudu, erotické fantazie a místy projevuje nenávist vůči domorodcům.

Malinowského deníky rozdělily antropologickou obec. Ian Hogbin usoudil, že obsahují banality a pochyboval o smysluplnosti jejich vydání (Hogbin 1968). Raymond Firth je označil za pouhou poznámku pod čarou v dějinách antropologie (Firth 1967). Znamý americký antropolog Clifford Geertz (1926–2006) vyjádřil přesvědčení, že Valetta Malinowská svolením ke zveřejnění deníků „porušila klanová tajemství, znesvětila modlu a nechala nás na holičkách“ (Geertz 1983: 58). Zveřejnění deníků znamenalo jeden z významných impulsů pro rozvoj reflexivního proudu v antropologii, kdy se předmětem intenzivního antropologického zájmu stala postava samotného výzkumníka a jeho situace i ovlivňování terénu. Obsah deníků také vyzdvihl význam etického kodexu. Jak jsme se však mohli přesvědčit, Malinowski si dobře uvědomoval potíže a nepohodu (srov. Malinowski 1922), které antropologovi bezprostřední kontakt s příslušníky studované kultury přináší. Malinowski tak podle Bartha zřejmě v denících monitoroval svůj emoční stav, aby dosáhl katarze potlačených emocí a stresů (Barth 2004).

Americký kulturní antropolog **Paul Rabinow** (narozen 1944) na konci sedmdesátých let vydal *Reflexe terénního výzkumu v Maroku*, jež se dnes považují za vrcholné dílo reflexivní antropologie. Rabinow explicitně uvedl, že kniha je hermeneutické povahy a užitá metoda vychází z fenomenologie

(Rabinow 1977: 5). Fenomenologická metoda spočívá ve snaze porozumět smyslu a významu kulturních jevů sledováním, co po nich následuje, nikoli co jim předchází. Smysl a význam se postupně vyjevují v událostech, jež po sobě následují a rozvíjejí se. Porozumět terénnímu výzkumu lze jedině prostřednictvím osobní zkušenosti. Oddělit subjekt (antropologa) od objektu (předmět terénního výzkumu) nelze, jejich prolnutí zajišťuje postupně mohutnější zkušenost terénního výzkumu. Hermeneutické pro něj znamená totéž co porozumění sobě samému cestou porozumění jinému. Self není neviditelné cogito v karteziánském smyslu, nýbrž je zcela veřejné. Je dáno historicky a kulturně a nachází se v neustále se proměňujícím světě významů (Rabinow 1977: 6).

Rabinow se vrací k výzkumu v Maroku, jenž uskutečnil v letech 1968–1969. Líčí události, jichž se stal svědkem, a vyznává pocity a emoce, které mu terénní zkušenosti přinášely, a myšlenky, jež mu tanuly na mysli. Z celku knihy je evidentní, že Rabinow pokládal interpretaci za jedinou cestu k porozumění cizí kultuře. Ta má stavět na osobní zkušenosti, jež k sobě neododdělitelně poutá subjekt a objekt. Živoucí styl knihy přibližuje vybraná ukázka: „Brzy začalo být jasné, že pokud se nějak radikálně nevyřeší problém s autem, nebudu moci dělat vůbec žádnou terénní práci. Druhý týden pobytu ve vesnici jsem udělal čtyři cesty do Sefrou. Po té čtvrté jsem vážně uvažoval nechat auto ve městě. Měl jsem. Když jsem se vrátil do vesnice, čekal u dveří mého jednopokojového domu starý muž. Říkal, že je jeho žena vážně nemocná a musí do nemocnice. Řekl jsem mu, že lituji, protože jsem se právě vrátil ze Sefrou. Nezlomně trval na svém tak upřímným a úzkostným tónem, že jsem začal pochybovat, zda to není skutečně nouzová situace. Podlehli jsme a souhlasili. Odešel a přišel zpět se starou manželkou, která kulhala za ním. Velice mi děkovali. Dojeli jsme do Sefrou a zastavil jsem před nemocnicí. Ne, řekli, jeďte trochu výš, k tržišti. Neříkala jste snad, že umíráte? Ano, ale ještě musím obstarat nějaké nákupy. Nechal jsem je tam a vrátil se do vesnice s vědomím, že to byla poslední kapka. Po této události jsem vytrvale odmítal. ... o několik měsíců později, potom co můj marocký přítel-garážmistr provedl nějaká vylepšení, auto explodovalo. Konečně jsem se té zatracené věci zbavil“ (Rabinow 1977: 115).

Rabinowova zpověď je plná přiznaných emocí. Konvenční antropologie prosazovala jejich marginalizaci. James Davies identifikoval dva zdroje potlačování emocí v antropologii. Jejich společným jmenovatelem je předpoklad, že nekontrolovaná subjektivita narušuje integritu výzkumného procesu a jeho výsledky (Davies 2010: 2). Jedním zdrojem se stala konvenční antropologie, jež nastolila jasnou hranici mezi subjektem a objektem výzkumu, mezi pozorujícím a pozorovaným. Schopnost dosáhnout odstupu od předmětu výzkumu a zároveň uplatnění ratia představovaly záruku pro získání objektivních výsledků (Davies 2010: 2–3). Antropolog měl potlačit své emoce, aby nezkresloval etnografická data. Mikroskop či dalekohled se také necítí mizerně, nejsou ani veselí, ani smutní. Druhý podnět vzešel z kritické vlny, jejíž stoupenci vyjadřovali názor, že mezi antropologa a předmět jeho zájmu

vstupují jen obtížně vnímatelné osobnostní předpoklady a záliby, v nichž se reprodukuje mocenské zájmy a postoje. Zatímco konvenční antropologie usilovala potlačením emocí dosáhnout objektivitu terénního výzkumu, kritická antropologie prohlašuje objektivnost za iluzi. Obtížen vlastními zájmy a intelektuálními předpoklady antropolog předmět svého zájmu spíše konstruuje, než odkrývá (Davies 2010: 2–3).

Jak dokládají neurologické výzkumy, uplatnit chladnokrevný rozum zkrátka nelze, rozum a emoce spolupůsobí. Jak na četných příkladech doložil Antonio Damasio, „nedostatek emocí zrazuje racionalitu“ (Damasio 2000: 8). Referuje o případu jistého Elliota, jemuž museli lékaři odstranit mozkový nádor. Na jeho intelektuální schopnosti to nemělo žádný dopad, zato se již nedokázal rozhodovat. Věci a jevy u něj nevyvolávaly emoční reakce, neuměl se rozhodovat, protože nedokázal dát něčemu přednost. Stejně jako každou jinou činnost i provádění terénního výzkumu a jeho výsledky ovlivňuje, jak je člověk osobně zainteresovaný, jak věc či situaci prožívá. Již Malinowski ve své klasice píše, že pocity prožívané etnografem v prvních okamžicích po příjezdu do místa konání výzkumu naznačují jeho průběh. Na výzkumníka působí především vzhled místních obyvatel a povaha zvolené lokality. To vše v něm vyvolává pocity, vzbuzuje naděje i obavy a naznačuje, zda vše půjde dobře, či ne (Malinowski 1922: 51). Antropologický výzkum se vždy týká lidí, s nimiž výzkumník navazuje vztahy. A ty nelze myslet bez emocí. Lidé pro nás mohou být příjemní, sympatičtí, atraktivní, nepříjemní, lhostejní či třeba odporní. Emoce proto tvoří nedílnou součást terénního výzkumu, bez nich jej nelze uskutečnit, mohou se v dobrém i zlém podepsat na jeho výsledcích. Z toho důvodu musí výzkumník věnovat zvýšenou pozornost reflexi vlastního emočního stavu, nálad a pocitů vůči lidem, věcem a událostem. Proto by si měl antropolog vést **reflexivní deník**. Současná antropologie stále více vyžaduje, aby se všechny terénní zkušenosti bedlivě monitorovaly a analyzovaly a tvořily pevnou součást datové základny, kterou antropolog během výzkumu buduje. Podle Barbary Tedlockové zkrátka došlo k proměně chápání role a činnosti antropologa, když se přestal klást důraz na zúčastněné pozorování a místo toho se akcentuje pozorování účastenství (*observation of participation*) (Tedlock 1991: 69).

V současnosti se pokládá za standard zahrnout při konstruování textů vznikajících na základě výsledků terénního výzkumu **etnografické self**. Touto problematikou se v díle *Ethnographic Self* (Etnografické self, 1999) obsáhle zabývala **Amanda Coffeyová** (narozena 1967). Zastává názor, že provádět terénní výzkum znamená vždy činnost osobní, emocionální a související s osobní identitou badatele. V díle analyzuje rozmanité fasety vztahu etnografa a terénního výzkumu. Zabývá se otázkami vlivu osobnosti výzkumníka na průběh a výsledky terénního výzkumu, zvláště se zajímá o emoce, jež během jeho uskutečňování prožívá, a podoby osobní identity. Je podle ní nezbytné, aby každý výzkumník poctivě reflektoval své prožitky terénního výzkumu a to, jak na něj zapůsobil, protože nelze oddělit pozorujícího a pozorované, a to jak

v průběhu samotného terénního výzkumu, tak po jeho završení. Jinými slovy, etnograf bude vždy tvořit součást terénní situace a své konstrukce a reprezentace výzkumu a dosažených výsledků, ať již implicitně, či explicitně. Pokud se rozhodne personalizovat své texty, dává najevo, že tuto dimenzi svého terénního výzkumu nezanedbal (srov. Coffey 1999). Na celkovém průběhu a výsledcích terénního výzkumu se podepisuje řada faktorů; nezanedbatelný vliv má především pohlaví a věk výzkumníka, ale rovněž styl oblékání, mluvený projev, náboženské vyznání či výbava, s níž do komunity přicestuje. Dále mají značný vliv okolnosti, za nichž se do místa výzkumu dostává, jak je opouští, u koho nebo kde v jeho průběhu přebývá, jak zvládá nelibosti či své vášně (srov. Hammersley & Atkinson 2007). V neposlední řadě musí mít každý na paměti, že ani jazyk, jímž o výzkumu referuje, včetně reflexe výzkumu a sebe sama, nelze v žádném případě pokládat za transparentní a objektivní nástroj, nýbrž za personalizovaný nástroj analytický (viz 5.15).

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

Terénní antropologie je neuvěřitelně zdoluhavá, unavující a s množstvím prázdného času. Z knih, které si člověk během svých studií přečte, to nevyplývá. Žít s těmi druhými se zdá jako romantický zážitek. Mé první ráno tak vypadalo. Probudil jsem se v domě postaveném v tradičním stylu téhle části nížin Nové Guineje a z okna jsem spatřil nádherný rozbřesk, když se slunce zvedalo nad koruny vysokých stromů tropického lesa. V následujících dnech a týdnech, které se líně vlekly, jsem pozoroval, účastnil se, stranil se, ptal se, učil se, nudil se...

5.14 ETIKA TERÉNNÍHO VÝZKUMU

Již jsem se několikrát obrátil k dílu Napoleona Chagnona, který studoval jihoamerické **Janomámy**. Chagnon Janomámy proslavil a oni proslavili jeho. Podniknul mezi nimi více než dvacet pět terénních výzkumů, strávil s nimi přes více než šedesát měsíců a navštívil přes šedesát janomámských vesnic. Na základě svých výzkumů publikoval četné studie. Mezi nejznámější patří monografie *Yanomamö: The Fierce People*, jejíž první kapitola *Doing Fieldwork among Yanomamö* patří k antropologické klasice. Tato kniha je vůbec nejprodávanější antropologickou knihou, její prodejnost předčila i úspěšnost knih Margaret Meadové. Vyrůstli na ní generace antropologů a jen málokterý antropolog tuto knihu nikdy nečetl (Borofsky 2005).

V roce 2000 vyšla kniha amerického novináře **Patricka Tierneyho** *Darkness in El Dorado: How Scientists and Journalists Devastated the Amazon* (Temnota v Eldoradu: jak vědci a novináři pustošili Amazonii), která způsobila šok mezi antropology i laickou veřejností. Tierney obvinil Chagnona, že

nejen falšoval data, ale také záměrně podněcoval konflikty mezi Janomámy, čímž si vytvářel důkazy pro svá sociobiologická vysvětlení jejich endemického válčení. Dokonce prý spolu s americkým genetikem **Jamesem Van Gundi Neelem** (1915–2000) vyvolali mezi domorodci epidemii spalniček, v jejímž důsledku zemřely tisíce Janomámů. Kniha se okamžitě stala bestsellerem a obviněními se začali zabývat odborníci. Média přinášela informace o nehorázných vědcích, kteří provádějí nelidské experimenty. Palcové titulky hlásaly „Machistická antropologie“, „Antropologie vstupuje do období kanibalismu“, „Antropologové, vzteklí psi“, „Janomámové: co jsme jim udělali?“ (srov. Geertz 2010). Zájem médií a obvinění vznesená Tierneyem vážně poškozovala antropologii jako takovou. Proto se antropologická obec o opodstatněnost vznesených obvinění intenzivně zajímala. Ještě před vydáním Tierneyho práce antropologové Terence Turner a Leslie Sponsel emailem oslovili tehdejší prezidentku Americké antropologické asociace Louise Lamphereovou a velmi expresivní rétorikou ji varovali, že je na obzoru aféra, která může antropologii poškodit v očích veřejnosti (srov. Chagnon 2013: 438). Asociace ustanovila skupinu, jež měla vše řádně prošetřit. Pracovní skupina El Dorado se měla zabývat celkem dvanácti obviněními. Mimo jiné, že Chagnon Janomámy zastrašoval střelbou z pistole nebo že měl své studenty jako cíle, na něž šval německé ovčáky. Závěry pracovní skupiny, která mnohému přitakala, nakonec Asociace v roce 2005 v referendu odmítla. Hlavním důvodem zamítnutí závěrečné zprávy byla prokazatelná podjatost členů týmu, kteří při vyšetřování nejednali objektivně a již v průběhu zjišťování skutečného stavu věci průběžně publikovali předpojatá prohlášení. Kauza Janomámové tím ovšem neskončila. Další diskuze vyvolal dokumentární film *Secrets of the Tribe* (Tajemství kmene, 2010) od brazilského tvůrce **Joseho Padilha** (narozen 1967), v němž byla znovu otevřena obvinění vznesená v Tierneyho knize. Někdejší Chagnonův student **Kenneth Good** v něm zopakoval útok na svého učitele, od něhož nakonec odešel a dokončil doktorát pod vedením Marvinu Harrise. V knize *Into the Heart* (Do srdce, 1991) prezentoval Janomámy jako mírumilovnou etnickou skupinu, jež je pravým opakem zuřivého lidu, který vykreslil Chagnon. Good sám je kontroverzní postavou, žil mezi Janomámy jedenáct let a během svého pobytu se oženil s třináctiletou janomámskou dívkou, kterou si později vzal i v souladu s právem Spojených států. Došlo i na rozbor skandálu, který vypukl po zjištění, že žák Lévi-Strausse **Jacques Lizot** měl platit náctiletým janomámským chlapcům za sexuální služby. V době uplatňování principu multivokality musel v dokumentu zaznít také hlas Janomámů. Hned v úvodních pasážích slyšíme: „Podívej, támhle mě opět natáčejí. Spíš než abyste mě znova filmovali, byste nás měli nechat být. Ale vy jste zde a opět mě natáčíte. Říkám to proto, že vy cizinci jste vždy takový lháři. Nechci věřit ničemu, co říkáte, protože vždy lžete... Už nikdy nechceme antropology...“

Etické otázky nevyvolala jen „kauza Janomámové“, která rozvířila diskuze kolem etiky antropologické práce. Tyto otázky si antropologové kladou již

od vzniku antropologie jako vědní disciplíny. Nejpalčivějšími se staly v souvislosti s kontroverzním projektem **Camelot**. K účasti na něm byli přizváni také představitelé antropologie. Projekt Camelot připravila americká armáda ve spolupráci s Chile a mnoha odborníky ze společenských věd. Zahájen byl v roce 1964 s cílem vyvinout metodu analýzy politických a sociálních nepokojů v rozvojových zemích, která by mohla pomoci identifikovat faktory spouštějící proměnu nepokojů v násilí, jež by mohlo vést k politickým změnám. Jejich snahou bylo nalézt způsoby, jak těmto konfliktům zabránit. Projekt se zeměroval na Latinskou Ameriku, ale v budoucnosti se počítalo s rozšířením o další oblasti tzv. třetího světa. Postupy se měly nejdříve testovat na Chile. Do této fáze se však projekt nedostal, k jeho ukončení došlo v roce 1965. Chilskou případovou studii měl řešit chilsko-americký antropolog **Hugo Nutini** (1928–2013), který k výzkumu sociálních procesů v Chile přizval další spolupracovníky. Na projektu měli participovat antropologové, sociologové, ekonomové, psychologové či geografové (Lowe 1966: 44). Mnozí však vyslovili pochybnosti a vyjádřili názor, že projekt Camelot tvoří součást prosazování geopolitických zájmů Spojených států a měl sloužit především k pomoci spřáteleným vládám při zvládání sociálních a politických nepokojů. Kromě toho kladli otázku, zda se vůbec mají akademici zapojovat do podobných projektů. Došlo k medializaci kauzy a ostré kritice příslušných oficiálních míst. Díky kontextu cílů projektu se účast antropologů na něm stala centrem žhavé diskuze uvnitř antropologie. Má se opravdu vědec podílet na výzkumu, který přináší poznatky, jež slouží k prosazování politických zájmů? Tento aplikovaný výzkum byl sice zrušen, ale jiné proběhly. Historici antropologie dobře zdokumentovali účast amerických antropologů na armádním projektu výzkumu současných kultur, jež financovaly Spojené státy během druhé světové války. Nejznámějším výstupem se stala úspěšná kniha *The Chrysanthemum and the Sword* (Chryzantéma a meč, 1946), kterou Ruth Benedictová napsala na základě výzkumu japonské kultury na dálku (Benedictová 2013). Ostatně již Franz Boas vyjádřil své stanovisko k praktickému užití antropologie, když ostře odsoudil čtyři antropology, kteří v průběhu první světové války pracovali jako agenti pro Spojené státy ve Střední Americe. Boas je nadále odmítl považovat za vědce, jelikož prostituovali vědu (Boas 1919).

Občas se také vedou diskuze o sexuálních vztazích během terénního výzkumu. Jak si povšiml **Nigel Barley**, ačkoli sexuální zkušenosti antropologa zpravidla nebývají součástí monografií, jež píše po návratu z výzkumu, jsou většinou součástí jeho pobytu ve zkoumané kultuře (Barley 1983). Oboustranně dobrovolné navázání sexuálního vztahu, takřkajíc „sex na pracovišti“, může vyvolat celou řadu problémů etické i metodologické povahy. Z hlediska morálky se jedná o problém osobního postoje a volby. Je ovšem zřejmé, že takové vztahy s informátory nebo informátorkami mohou zásadně ovlivnit průběh a výsledky terénního výzkumu. Postoje k této otázce se napříč antropologií liší. Například britský sociální antropolog **Charles Gabriel Seligman**

(1873–1940) doporučoval Evans-Pritchardovi zdržet se žen (Evans-Pritchard 1973). Nicméně řada antropologů přiznala intimní poměr s lidmi ze společnosti studované kultury (Bernard 2006: 375). Někteří výzkumníci navazují sexuální vztahy se svými informátory zcela programově, jak dokládá například přístup Stephena Murrayho, jenž měl sex se svými mužskými informátory během výzkumu v Guatemale (Murray 1991, 1996). Otázkám spjatým se sexualitou v souvislosti s terénním výzkumem již bylo věnováno několik knih a mnoho studií (srov. např. Whitehead & Conaway 1986, Markowitz & Ashkenazi 1999).

Těmto tematickým okruhům se věnuje rovněž sborník studií příznačně nazvaný *Taboo* (Tabu, 1995). V úvodu editoři **Don Kulick** a **Margaret Wilsonová** konstatují, že nebylo snadné najít autory, protože ačkoli kdekdo rád hovoří o svých i cizích sexuálních dobrodružstvích v průběhu terénního výzkumu, málokdo o nich chce otevřeně psát. Takové zkušenosti mohou nabýt povahy nejen oboustranně chtěného navazování sexuálních vztahů mezi výzkumníkem a členy zkoumané kultury. Jak výzkumníci, tak příslušníci studované kultury mohou čelit sexuálním útokům ze strany toho druhého. Jednu z mála studií na toto choulostivé téma připravila švédská antropoložka pod pseudonymem **Eve Moreno**. Popsala traumatický zážitek znásilnění svým domorodým asistentem při výzkumu v Etiopii. Celá řada okolností a rozhodnutí vyústila v tragédii. Dostala se do situace, kdy se jí nepodařilo nastolit jednoznačný vztah autority vůči asistentovi, jehož si najala. Ten si jejich vztah interpretoval ne jako čistě pracovní a začal se dožadovat pohlavního styku. Když jej nevyšly, začal své požadavky stupňovat a antropoložku doslova terorizovat. Jakmile se Morenová rozhodla situaci rázně řešit návratem do města, chopil se její asistent své poslední šance a přepadl ji se zbraní v ruce. Morenová ve studii nejen popsala okolnosti celé tragické kauzy, ale také důvody, proč se o podobných případech v literatuře a v odborných kruzích mlčí. Uvedla, že taková událost může člověku zničit kariéru, protože se tiše předpokládá, že oběť si za incident může svým neopatrným chováním při terénním výzkumu. Nehledě ke kariéře je znásilnění traumatickým zážitkem, jehož překonávání může trvat celá desetiletí a nemusí být úspěšné. Morenová se k popisu svého případu odhodlala po dvaceti letech. Studii zamýšlela publikovat pod vlastním jménem a pro všechny další protagonisty uvést pseudonymy. Vydavatel apeloval na to, aby text zveřejnila pod pseudonymem. Paradoxně ne z důvodu, aby chránil autorku, ale aby chránil sebe před žalobou na ochranu osobnosti, kterou by mohl případně viník podat (Moreno 1995).

Nejen s ohledem na výše uvedené kauzy doporučuji každému podrobně se seznámit s některým z antropologických **etických kodexů**. Jeden takový přijala Americká antropologická asociace. Verze z roku 1998 navazuje na etický kodex přijatý v roce 1971 a rozvíjí jeho principy se zvláštním důrazem na odpovědnost výzkumníka. Verze z roku 2009 dále rozpracovala princip odpovědnosti a zahrnula etiku v aplikované antropologii a při diseminaci výsledků. Etický kodex představuje rámec, v němž by měl antropolog hledat

východiska a o nějž by měl opírat svá rozhodnutí v obtížných situacích, do nichž se může ve vlastní výzkumné a pedagogické praxi dostat. Neuvádí sankce a není bezvýhradně závazný, nabízí toliko obecný rámec pro rozhodování v otázkách etické povahy. Zde uvádíme jen vybrané body etického kodexu Americké antropologické asociace z roku 1998: Odpovědnost (1) vůči lidem a zvířatům, s nimiž antropologové pracují a jejichž životy studují, (2) k akademické půdě a vědě, (3) k veřejnosti, (4) odpovědnost ke studentům a žákům, (5) k vládám.

Nedávno Americká antropologická asociace přijala nový etický kodex, který představuje jistý posun. Předchozí etický kodex se nese v duchu principu **odpovědnosti**, nový akcentuje rozmanité fasety **transparentnosti** a **korektnosti**. Přijatý etický kodex stojí na sedmi pilířích:

- 1. Neuškodit.** Každý antropolog musí odpovědně promyslet výzkum tak, aby zabránil jakýmkoli újmám na lidech, zvířatech a lokalitách, kde hodlá výzkum uskutečnit. Nezahrnuje pouze imperativ zabránit bezprostředním újmám, ale rovněž zvážit dopady, jež mohou výzkum a jeho výsledky přinést v budoucnu.
- 2. Být otevřený a poctivý ohledně vlastní antropologické práce.** Antropolog musí být otevřený s ohledem na sponzory, metody, účel a předpokládané výsledky výzkumu. Musí být připraven vzít v úvahu oprávněné hmotné i nehmotné zájmy informátorů a spolupracovníků. Antropolog musí být transparentní vůči účastníkům výzkumu, aby se mohli informovaně rozhodovat, zda se výzkumu zúčastní.
- 3. Získat informovaný souhlas a potřebná povolení.** Antropolog musí disponovat informovaným souhlasem účastníků výzkumu. Jinými slovy, musí obeznámit každého zainteresovaného s cílem a metodami výzkumu a předpokládanými výstupy tak, aby se mohl svobodně rozhodovat. Získávání informovaného souhlasu se považuje za kontinuální proces probíhající po celou dobu výzkumu. Pokud bude výzkum probíhat v zemích nebo lokalitách, kde se pro výzkum vyžaduje povolení (např. výzkumné vízum), musí jej oficiální cestou obdržet.
- 4. Harmonizovat protichůdné etické závazky ke spolupracovníkům a dotčeným stranám.** Antropolog vstupuje během přípravy a realizace výzkumu do vztahů s rozmanitými jedinci a institucemi. Z toho mohou povstát střety zájmů a etické konflikty. Výzkumník proto musí pečlivě zvažovat jednotlivé vztahy a z nich pramenící práva, povinnosti a oprávněné zájmy zúčastněných stran. V případě střetu oprávněných zájmů, povinností a vzniku eticky konfliktních situací musí co možná nejvíce zabránit škodám, jež by z takových konstelací mohly zúčastněným stranám vzniknout.
- 5. Činit výstupy přístupnými.** Antropolog musí zvažovat míru, v jaké je vhodné šířit výsledky výzkumu, aby v současnosti i budoucnosti neuškodil jeho účastníkům. I omezená diseminace výsledků zvyšuje pravděpodobnost

jejich všeobecného rozšíření. Za normálních okolností by výzkumník neměl účastníkům výzkumu odepřít přístup k výstupům.

6. Chránit a uchovat záznamy. Výzkumník musí chránit, uchovávat a zpřístupňovat získaná data ve shodě s vlastnickými právy a získanými informovanými souhlasy. Užívat data smí jen v souladu s účely, jež prezentoval účastníkům výzkumu. Ty musí předem obeznámit s tím, kdo a jak bude data užívat, případně jak dlouho se data uchovávají. Antropolog zodpovídá za integritu a přístupnost záznamů i po své smrti.

7. Zachovávat zdvořilé a morální profesní vztahy. Antropolog zprostředkovává výsledky svých výzkumů studentům, sponzorům, zadavatelům a laické veřejnosti. Výsledky výzkumu musí prezentovat pravdivě. Nesmí se dopustit plagiátorství, zkreslovat data a padělat je. Pokud působí jako pedagog, věnuje náležitou pozornost svým studentům a žákům, podporuje jejich vlastní výzkumy a publikační činnost a ve své výuce klade důraz na etický rozměr antropologické práce ve všech jejích fázích.

Tento obecný rámec etického chování je použitelný pro všechny antropologické práce ve všech antropologických oborech, včetně aplikované antropologie. Celý text etického kodexu Americké antropologické asociace je k dispozici na oficiálních stránkách asociace (www.aaanet.org). Případových studií rozhodování antropologa v eticky vypjatých situacích existuje mnoho. Jen z těch, co jsou k dispozici na stránkách AAA, lze získat dostatečné poučení: Jak se má antropolog zachovat, když je svědkem vraždy ve zkoumané komunitě? Když disponuje vhodnými medikamenty, má je podat lidem v komunitě, aby je vyléčil? Skrývat, nebo vydat podezřelého ze zločinu? Tajit anonymitu účastníků výzkumu?

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

Cesta do Madangu byla další ukázkou hry na spoustu času. Kroužili jsme asi dvě hodiny po zastávce a hledali pasažéry. Po obsazení všech míst jsme jako obvykle udělali malou zastávku k nakoupení nezbytných potravin, abychom nedopatřením nezemřeli hladu. Cestou nás stavěli policisté a udělali štáru kvůli drogám. Ve velkém se z hor pašuje tráva do nížin. Tak nás před Kainantu zastavili, tvářili se přísně a udělali formální kontrolu. Zdálky prohlédli zavazadla a zavazadlový prostor a nechali nás jet. Když jsem se dostal do Madangu, čekal jsem na autobus do Nagady. Ale dorazil jsem v nešťastnou hodinu, kdy lidé opouštějí trh a vracejí se domů, a tak se všechny autobusy rychle zaplňovaly a nedařilo se mi do žádného dostat. Na pomoc mi přišli spolecestující z PMV. Přiskočili k předním dveřím, hrubě odstrčili dívku, která chtěla nastoupit, a podali jí prosté vysvětlení: „Tady bude sedět waitman!“ Cítil jsem se trapně. Zde poprvé. Dívka byla moc hezká a podívala se na mě smutným a vyčítavým pohledem svých temných očí. V tu chvíli jsem nevěděl, co mám dělat. Zachovat se podle evropského modelu, nebo naplnit očekávání spolecestujících?

5.15 BÝT TAM, PSÁT TADY

Název podkapitoly jsem si vypůjčil od Clifforda Geertze, jenž se v díle *Works and Lives* (Díla a životy, 1988) zamýšlí nad autoritou antropologických textů a řeší paradox, jemuž etnograf musí čelit. Jeho úkol totiž spočívá v „překladu“ etnografické zkušenosti do textu. „Být tam“ se zakládá na jiné epistemologii než „psaní tady“. V uvedeném proslulém díle podrobil rozboru vybrané klasické etnografické texty a zkoumal, jakým způsobem je autoři vystavěli, jaké narativní triky využili za účelem prezentace svých antropologických interpretací studované kultury. Antropolog putuje do jiné kultury, kterou po jistý čas zkoumá, a vrací se domů se znalostmi o způsobech života lidí, jimiž se zabýval a mezi nimiž žil. Své poznatky a zkušenosti následně vloží do slov na papíře a zprostředkuje je „lidem tady“. Antropologická produkce zkrátka podle Geertze probíhá ve dvou následných krocích: při prvním nabývá výzkumník **terénních zkušeností** a poznatků, ve druhém je **reflektuje a interpretuje** v textu (srov. Geertz 1988: kapitola 6).

Tento zdánlivě prostý a nevinný proces se dostal do ohniska zájmu antropologů v polovině osmdesátých let, kdy se začali soustavně zabývat otázkou mocenských a literárních základů etnografické reprezentace „druhého“. Stěžejní texty té doby přinesl sborník *Writing Culture* (Psaná kultura, 1986), jenž lze pokládat za dílo, jež antropologii revolučně a od základů změnilo. James Clifford v úvodu s výmluvným názvem *Částečné pravdy* píše, že jednotícím tématem knihy se stalo „psaní kultury“. Autoři příspěvků z různých hledisek zjišťují, že „poetické a politické je neoddělitelné“, že „akademické a literární žánry se navzájem pronikají“ (Clifford 1986: 2). Radikalizují myšlenku Clifforda Geertze o kultuře jako souboru textů. Ve slavné eseji *Zhuštěný popis* k tomu Geertz píše: „Před etnografem stojí... mnohvrstevnatý soubor pojmových struktur, z nichž mnohé se navzájem překrývají a proplétají, které jsou současně neznámé, nezvyklé a explicitně nevyjádřené a které je třeba nejprve pochopit a poté vyjádřit. A to platí na té nejpřízemnější, nejsurovější úrovni terénního výzkumu: dotazování informátorů, pozorování rituálů, odvozování příbuzenské terminologie, sledování vlastnických vztahů, sčítání domácností... psaní deníku. Dělat etnografii je jako číst (ve smyslu „konstruovat čtení“) rukopis – cizí, vybledlý, plný nejasností, nesrozumitelností, podezřelých oprav a tendenčních poznámek...“ (Geertz 2000: 20). Představitelé kritické a postmoderní vlny v antropologii šli ovšem dále. Například již citovaný Clifford upozorňuje, že etnograf je především ten, kdo píše kulturu jako text od prvního momentu, kdy se začne věnovat výzkumu, protože pro záznam etnografických dat výzkumník volí určité literární postupy, které určují, jak jsou kulturní jevy a pozorování zapsány, a ovlivňují povahu výsledného etnografického textu (Clifford 1986: 4). Frontispis k textu nabízí účinnou zkratku sdělení, jež přináší jednotlivé příspěvky sborníku. **Stephen Tyler** sedí zahloubán do svých poznámek zády k domorodcům a umožňuje jim číst mu přes rameno.

Antropolog může od druhých ustoupit a zcela se odvrátit, tělem, pohledem i myšlením, provádět introspekci a reflektovat sebe sama. Participace a pozorování se zde nahrazují psaním a jeho reflexí. Autor bude, ať chce či ne, vždy přítomen v textu, ten proto nikdy nelze napsat neutrálně a *objektivním* způsobem sdělovat, jak se věci mají. Užití slova objektivní, tedy nezávislé na subjektu, je zde namístě. Crapanzano to obrazně vyjádřil tak, že skloníme-li se nad zápisník, abychom do něj něco zaznamenali, vrháme na záznamy svůj vlastní stín. Stejný efekt přinese, budeme-li kulturu číst jako text přes rameno domorodců, jak to svého času vyjádřil Geertz (2000: 500). Na výslednou interpretaci zkrátka vrhá stín jak osobnost antropologa, tak těch, s nimiž během výzkumu navázal spolupráci (Crapanzano 1986: 76). V osmdesátých letech se otevřela otázka **krize reprezentace**, jak Marcus a Fischer označili stav nejistoty ohledně „adekvátních prostředků popisu sociální reality“ (Marcus & Fischer 1986: 8). Stále víc se totiž stávalo zjevným, že nelze jednoduše psát o „těch druhých“ neutrálně a nezatíženě a už vůbec není možné v textu plně zachytit sociální realitu. Podle Marcuse a Fischera představuje krize reprezentace významný stimul pro hledání nových, experimentálních způsobů psaní (Marcus & Fischer 1986: 8).

Zdaleka nejvýznamnějším produktem antropologické práce se stala etnografie, tedy „psaná reprezentace kultury (nebo vybraných aspektů kultury)“ (Maanen 2011: 1). Van Maanen tvrdí, že se v etnografii jako textu spojuje terénní výzkum a kultura. Tu pokládá za „druh černé díry, která neumožňuje uniknout žádnému světlu“ (Maanen 2011: 3), dostává totiž výraz jen v chování a slovech svých příslušníků. Úkolem antropologa je na základě svých zkušeností a znalostí studované kultury ji interpretovat, což neznamená nic jiného než ji reprezentovat popisem, ať již obrazem nebo textem. John van Maanen rozlišil tři styly psaní etnografií: realistický, zpovědní a impresionistický.

Realistické příběhy sepišovali antropologové zhruba do osmdesátých let, jejich typickým rysem je nepřítomnost osobnosti autora, nicméně jeho hlas zachycený ve slovech je jednoznačně autoritativní a nezpochybnitelný. Realistické etnografie se vyznačují péčí věnovanou detailům, které čtenáři sugerují dojem, že autor disponuje důvěrnou znalostí o pojednáváných místech a lidech díky své přítomnosti „tam“. „Kdo jiný by mohl takové věci znát?“ píše Maanen (2011: 49). „Nativní hledisko“ (*native's point of view*) nachází výraz v citování informátorů, které vševědouce a nezaújatě vyprávění etnografa vtiskují pečeť autenticity. Právě etnograf má „poslední slovo, jak je kultura interpretována“ (Maanen 2011: 51).

Zpovědní příběhy se začaly prosazovat v šedesátých letech (viz 5.13), kdy se autoři začali zpřítomňovat v textu, popisovali okolnosti příjezdu do zkoumané kultury, přiznávali své nálady, sklony a pocity. Tento typ odborných textů se cíleně snaží odhalit skutečné postupy uplatňované v průběhu terénního výzkumu. Zpravidla obsahují vyprávění o snaze navázat s „těmi druhými“ kontakt a dostat se mezi ně, líčí příběhy o strádáních, jež musel antropolog

překonat, a zahrnují vyznání, jak zkušenost terénního výzkumu změnila samotného antropologa (Maanen 2011: 73). Přítomnost osobnosti autora se projevuje stylem psaní, v němž zaznívá hlas v první osobě. S nativním hlediskem se rovnocenně prolíná hledisko etnografa. Ačkoli zde vystupuje antropolog z masa a kostí a přiznává se ke svým nezdarům, selháním, pochybnostem, nepochopením situací a rolí, neznamená to, že by autor nedůvěřoval čistotě a pravdivosti svého sdělení. Ustavila se zde podle van Maanena konvence šťastného konce – přes všechny trampoty dospěl antropolog ke správnému poznání a podal přiléhavou interpretaci.

Pro označení posledního stylu se inspiroval ve výtvarném umění. **Impresionistické příběhy** pracují s náladami, zkušenostmi etnografa a událostmi, jak je prožil a vnímal, a s emocemi, jaké prožíval. Tento typ etnografií se zabývá samotným průběhem terénního výzkumu, nikoli jeho výsledky. Cílem autora je vtáhnout čtenáře do děje a přiblížit mu, jak sám prožíval popisované momenty a události. Vyznačují se fragmentárním stylem založeným na líčení dějů, jak si na ně *vzpomíná* autor. Nejedná se o soustavné pojednání o složkách kultury a společnosti, interpretace kultury je prováděna prostřednictvím narace a vyjevuje se spíše náhle a nečekaně někde v příběhu, mnohdy na jeho konci. Van Maanen upozornil, že nezřídka marginální události nebo jevy uvedené na začátku, se na jeho konci projeví jako zásadní, významuplné. Autor se obvykle promyšleným způsobem prezentuje jako osoba se zmatenými emocemi, zvýšenou citlivostí a trpící morálními dilematy, jimž musí jako výzkumník čelit. Nejen sobě, ale všem protagonistům příběhu dává autor individuální hlas, nepracuje se s „typickým příslušníkem kultury“, ale s lidmi se jmény, myšlenkami, emocemi a osudy. Vševědoucnost etnografa a jeho všemohoucí interpretace se vytrácí ve prospěch samotného příběhu. Vědecké standardy ustupují těm literárním. Impresionisticky vystavěná etnografie není ničím jiným než dobře napsaným literárním kusem, jenž líčí s náležitou dramatickostí pobyt antropologa v cizí kultuře. Cílem je udržet čtenáře v napětí až do konce příběhu, kdy nastane nečekané rozuzlení.

Řada zkušených odborníků se pokusila sepsat instrukce, jak dobře napsat etnografii. Dobře míněné a promyšlené „kuchařky“ poskytují strukturované návody, jak postupovat (srov. např. Spradley 1979: kapitola 12). Při zpracování dat za účelem zveřejnění výsledků se musí důsledně vycházet ze získaných etnografických dat, která jsou v procesu psaní analyzována a interpretována. Jedná se o induktivní postup od etnografických dat k zobecnění. Etnografie zkrátka neobsahuje pouze přepsaná syrová data (srov. Murchison 2010: část třetí). V každém případě by měl autor čtenáři dát transparentní odpověď na otázku, co se stalo předmětem výzkumu, jak při něm postupoval a k čemu dospěl.

Cílem etnografického psaní je na základě nabytých poznatků a zkušeností podat interpretaci kultury nebo jejích vybraných domén. Základním zdrojem jsou zde etnografická data uchovaná jak ve formě textu v poznámkách,

Tab. 29: Tři etnografické žánry podle van Maanena

Příběh	Konvence	Typická ukázka
realistický	osobnost autora zamlčována v textu, autoritativnost, dokumentární styl, nativní hledisko, všemohoucí interpretace	<i>Andamanští ostrované</i> od Radcliffe-Browna, <i>Nuerové</i> od Evanse-Pritcharda
zповědní	nesmílovaná osobnost autora, etnografovo hledisko kombinované s nativním, implicitní předpoklad, že autorova osobnost nekontaminovala etnografická data a jejich interpretaci	<i>Údolí v oblacích</i> od Kennetha Read, <i>Cizinec a přítel</i> od Hortense Powdermakerové
impresionistický	barvitě líčí průběh terénního výzkumu jako příběh mnoha lidí, v němž autor představuje hlavního hrdinu událostí s nečekaným rozuzlením; etnografie je jako dobře napsaný román, který se čte jedním dechem	<i>Reflexe terénního výzkumu v Maroku</i> od Paula Rabinowa, <i>Tuhami</i> od Vincenta Crapanzana

záznamech, žurnálech a deníku (viz 5.5), tak v obrazovém materiálu (viz 5.10 a 6.12), a to při respektování etických principů, jichž musí antropolog dbát také při zpracování získaných dat za účelem jejich zveřejnění (viz 5.14). Klíč k úspěšnému zpracování etnografie tvoří především schopnost přetlumočit etnografická data a terénní zkušenosti do takového celku, jenž bude reprezentovat *etnografickou současnost* kultury, jak jí při *nezprostředkovaném* kontaktu s jejími příslušníky dokázal výzkumník *osobně* porozumět. Tajemství dobře napsaných etnografií vystihli James Spradley a David McCurdy, když napsali, že dobrým autorem se může stát jedině skvělý etnograf (Spradley & McCurdy 1972: 4). Při pohledu zpět do dějin oboru jim lze dát jedině za pravdu: ačkoli již třeba jejich teorie zastaraly, stále se čtou díla Douglasové, Firtha, Geertze, Harrise, Malinowského, Radcliffe-Browna, Turnera a mnohých dalších klasiků oboru.

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

Odpoledne jsme si zabalili. Večer přišel Mr. S., věnoval nám každému krásný bilum. Na oplátku jsem mu daroval můj nůž. Dojetím se rozplakal. Dlouho jsme si povídali. A. připravila bohatou večeři, hotová hostina, jakou jsme tu dosud nezažili. Přizvali jsme k jídlu Mr. S. Později přišel D. s A. Věnovali nám bilumy. Vyměnili jsme si dary a dlouze si povídali. D. nám také přinesl sáček sušené kávy, ať ji vezmeme s sebou domů, upražíme a pozveme na ni své přátele v Evropě. Začalo pršet a vypadalo to, že nikdy nepřestane... Když se letadlo vzneslo, nabralo směr do Madangu a sledovalo pobřeží. Z výšky šlo pozorovat Astrolab bay, kde před bezmála sto padesáti lety začaly dějiny antropologického zkoumání na Nové Guineji.

/6/

Antropologický výzkum mezi dobrodružstvím a nudou⁷

Provádění antropologického terénního výzkumu vždy tak trochu vonělo romantikou a dálkami. Odcestovat jako antropolog do cizí kultury v mnohých lidech vyvolávalo a mnohdy dosud vzbuzuje pocit, že se jedná o dobrodružné zážitky. Opakovaně jsem se obracel k zábavným, avšak poučným knihám Nigela Barleyho. Vtipně poznamenal, že antropologii živí mýtus veřejného obrazu antropologa. Nejsou „suchaři“ jako sociologové, sedí u nohou hindských bohů, sledují oplzlé obřady a neohroženě se vydávají tam, kam dosud nevzkročila noha Evropana. A jejich rodiny trpí obavami o jejich zdraví a život; jsou sice antropologií zcela nepolíbení, ale vědí, že dotyčný je dost šílený na to, aby se vydal někam do divočiny, kde na něj bude útočit dravá zvěř a místní domorodci si jej budou chtít nepochybně připravit k jídlu (Barley 1988: 9, 17). Pravda je, že četba antropologických knih a životopisů jejich tvůrců skutečně může vést k závěru, že provádění antropologických terénních výzkumů má nádech dobrodružství. Stačí si představit **Napoleona Chagnona**, jak se v člunu plaví po vodních tocích Venezuely, aby se dostal k dalšímu šapunu,

⁷ Část této kapitoly vyšla tiskem ve formě eseje s názvem *Nudná antropologie?* (viz Soukup 2013b).